

Gangesa
Tattvacintamani-didhiti-
vivrati

B
132
N8G3
1910
v. 1
pt. 5

V.1

Part. 5

BIBLIOTHECA INDICA:
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 1314.

तत्त्वचिन्तामणि-दीधिति-विवृति

SIR WILLIAM JONES

B
132
N863
1910
V. I
PT. 5.

TATTVACINTĀMANI DIDHITI-VIVRITI

BY

GADADHARA BHATTACHARYYA

WITH TATTVACINTAMANI AND DIDHITI

EDITED BY

MAHĀMAHOPĀDHYĀYA KAMAKHYANATHA TARKAVAGISA,

Late Professor, Sanskrit College.

VOLUME I. FASCICULUS V.

Calcutta,

PRINTED BY UPENDRA NATHA CHAKRAVARTI, AT THE SANSKRIT PRESS,
5, Nandakumar Chawdhury's 2nd Lane.

AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL, 1, PARK STREET.

1911.

प्र० बाबू नं० ८, बनारस-१

LIST OF BOOKS FOR SALE
 AT THE LIBRARY OF THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

No. 1, PARK STREET, CACUTTA,
 AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS, MR. BERNARD QUARITCH,
 11, GRAFTON STREET, NEW BOND STREET, LONDON, W., AND MR. OTTO
 HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

*Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied.—some
 of the Fasciculi being out of stock.*

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series

			Rs.	I	4
•Advaita Brahma Siddhi, Fasc. 2, 4 @ /10/ each			
Advaitachintā Kaustubha, Fasc. 1-3 @ /10/ each		1	14
*Agni Purāṇa, Fasc. 6-14 @ /10/ each		5	10
Aitarēya Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-5 ; Vol. II, Fasc. 1-5 ; Vol. III, Fasc. 1-5, Vol. IV, Fasc. 1-8 @ /10/ each		14	6
Aitereya Lochna,		2	0
•Anu Bhāṣhya, Fasc. 2-5 @ /10/ each		2	8
Aphorisms of Sāṅḍilya, (English) Fasc. 1 @ 1/-		1	0
Āṣṭasāhasrikā Prajñāpāramitā, Fasc. 1-6 @ /10/ each		3	12
*Atharvana Upanishad, Fasc. 4-5 @ /10/ each		1	4
Atmatattviveka, Fasc. I, @ /10/ each		0	10
Āgvavaidyaka, Fasc. 1-5 @ /10/ each		3	2
Avadāna Kalpalatā, (Sans. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1-7 ; Vol. II, Fasc. 1-7 @ 1/ each		15	0
Bālam Bhaṭṭī, Vol. I, Fasc. 1-2, Vol. 2, Fasc. 1 @ /10/ each		1	14
Baudhāyana Śrauta Sutra, Fasc. 1-3 Vol. II, Fase 1-3 @ /10/ each		3	12
*Bhāmatī, Fasc. 4-8 @ /10/ each		3	2
Bhaṭṭa Dipikā Vol. I, Fasc. 1-6 ; Vol. 2, Fase. 1, @ /10/ each		4	6
Baudhyostasrasgraha		2	0
Brhaddēvata Fasc. 1-4 @ /10/ each		2	8
Brhaddharma Purāṇa Fasc. 1-6 @ /10/ each		3	12
Bodhibearyāvatāra of Cāntideva, Fasc. 1-5 @ /10/ each		3	2
Cri Cantiṇatha Charita, Fasc. I-3		1	14
Qataduṇṣaṇī, Fasc. 1-2 @ /10/ each		1	4
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc. 1-4 @ 2/ each		8	0
Qatapatha Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-7, Vol. II, Fasc. 1-5, Vol. III, Fasc. 1-7 Vol. 5, Fasc. 1-4 @ /10/ each		14	6
Ditto Vol. 6, Fase. 1-3 @ 1/4/ each		3	2
Ditto Vol. VII, Fase. 1-5 @ /10/		3	2
Qatasāhasrikā Prajñāpāramitā Part, I, Fasc. 1-14 @ /10/ each		8	12
*Caturvarga Chintāmanī, Vol. II, Fase. 1-25 ; Vol. III. Part I, Fasc. 1-18. Part II, Fase. 1-10. Vol. IV, Fase. 1-6 @ /10/ each		36	14
Ditto Vol. 4, Fase. 7-8 @ 1/4/ each		2	8
Ditto Vol. IV, Fase. 8-9 @ /10/		1	4
Clockavartika, (English) Fasc. 1-7 @ 1/4/ each		8	12
*Qranta Sūtra of Āpastamba, Fasc. 1-17 @ /10/ each		3	12
Ditto Cāṇukhāyana, Vol. I, Fase. 1-7 ; Vol. II, Fase. 1-4, Vol. III, Fase. 1-4 ; Vol. 4, Fase. 1 @ /10/ each		10	0
Qrī Bhāṣhyam, Fase 1-3 @ /10/ each		1	14
Dāna Kriyā kauṇḍudi, Fase 1-2 @ /10/ each		1	4
Gadadhara Paddhati Kālaśāra Vol. I, Fase. 1-7 @ /10/ each		4	6
Ditto Āchāraśāra Vol. II, Fase. 1-4 @ /10/ each		3	2
Gobhiliya Grihya Sutra, Vol. I, @ /10/ each		3	2
Ditto Vol. II, Fase. 2 @ 1/4/ each		2	8
Ditto (Appendix) Gobhiliya Parisista		2	0
Ditto Grihya Sangraha		0	10
Haralata		1	14
Karmapradipī, Fase. I		1	4
Kāla Viveka, Fase. 1-7 @ /10/ each		4	6
Kātantra, Fase. 1-6 @ /12/ each		4	8
Kathā Sārit Sāgara, (English) Fase. 1-14 @ 1/4/ each		17	8
*Kūrma Purāṇa, Fase. 3-9 @ /10/ each		4	6
Lalita-Vistara, (English) Fase. 1-3 @ 1/- each		3	0
Madana Pārijāta, Fase. 1-11 @ /10/ each		6	14
Mahā-bhāṣya-pradipdyōta, Vol. I, Fase. 1-9 ; Vol. II, Fase. 1-12 Vol. III, Fase. 1-10 @ /10/ each		19	6
Ditto Vol. IV, fase. 1 @ 1/4		1	4
Manutikā Sangraha, Fase. 1-3 @ /10/ each		1	14
Mārkandēya Purāṇa, (English) Fase. 1-9 @ 1/- each		9	0

योगितानवच्छेदकतत्त्वरूपतदनतिरिक्तवृत्तित्वस्यैव विवक्षणीय-
तया तद्वटकाभावे (१) व्याप्तवृत्तित्वनिवेशे प्रयोजनविरहेण संयो-
गादिसाध्यकसद्वेती हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदक-
संयोगत्वादेनिरुक्तानतिरिक्तवृत्तित्वस्य संयोगत्वादिसाधारण्यविर-
हेणाव्यास्यनवकाशेन हेतुसमानाधिकरणाभावे व्याप्तवृत्तित्व-
विशेषणवैयर्थ्यात् । न च स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावे व्याप्तवृत्ति-
त्वविशेषणादाने संयोगेन द्रव्यस्याव्याप्तवृत्तितापक्ते संयोगेन साध्य-
तायां हेतुसमानाधिकरणसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छन्नाभाव-
प्रतियोगितावच्छेदकं यद्विशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावीयसाध्यतावच्छद-
कसम्बन्धावच्छन्नप्रतियोगितानवच्छेदकं तादृशधर्माप्रसिद्धेः तादृ-
शाभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूतसकलधर्मावच्छन्नानामेव संयो-
गेनाभावानां केवलात्मयित्वादिति स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठा-
भावे व्याप्तवृत्तित्वविशेषणस्यावश्यकतेति वाच्यम् । संयोगाद्य-
भावव्यावर्त्तकस्यावच्छन्नवृत्तिकान्यत्वरूपव्याप्तवृत्तित्वस्य निवेशे
संयोगेन साध्यतायां हेतुसमानाधिकरणसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धा-
वच्छन्नाभावो गुणादीनामेव व्याप्तवृत्तिर्न तु द्रव्यस्येति तादृशा-
भावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्विशिष्टसम्बन्धिनिष्ठतादृशाभावप्रति-
योगितानवच्छेदकं तादृशधर्माप्रसिद्धितादवस्थात् प्रतियोगितायाः
साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छन्नत्वं परित्यज्य एकसम्बन्धावच्छन्न-
त्वस्य विशेषणताविशेषावच्छन्नत्वस्य वा विशेषणत्वपक्षस्यैवावल-
म्बनीयतया व्याप्तवृत्तित्वविशेषणवैयर्थ्यस्य दुरुद्दरत्वात् तस्मात्

(१) तादृशपारिभाषिकावच्छेदकतत्ववटकाभावे इत्यर्थः ।

‘वक्ष्यमाणं वेत्यादिग्रन्थस्य (१) अभावे व्याप्तवृत्तित्वविशेषणं न देयमेव तददानेऽपि संयोगत्वादौ द्रव्यत्वसमानाधिकरणभावप्रतियोगित्वायपारिभाषिकावच्छेदकत्वविरहेणाव्याप्तप्रसक्तेरित्याशयः । ननु पारिभाषिकावच्छेदकत्वशरौरनिविष्टस्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावे व्याप्तवृत्तित्वविशेषणमावश्यकम् अन्यथा तुल्ययुक्त्या सत्तादिहेतुकेऽपि संयोगत्वादौ पारिभाषिकावच्छेदकत्वानिर्वाहादिति हेतुमन्त्रिष्ठाभावेऽपि तद्विशेषणमावश्यकम् अन्यथाव्याप्तेरित्याशङ्कां सत्तादिहेतुकस्यले गुणत्वाद्यवच्छिन्नाभावप्रतियोगितायाः पारिभाषिकावच्छेदकत्वं संयोगत्वादौ प्रदर्श्य वारयति, ‘भवति चेति, गुणत्वाद्यवच्छिन्नाभावानां व्याप्तवृत्तित्वाभिधानञ्च संयोगत्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वसूचनाय, जन्यद्रव्येषु त्वत्तिकालावच्छेदेन गुणत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य नवीनैरुपगमात्तचतुर्ते गुणत्वस्य संयोगत्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावीयप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं न सम्भवतीति ‘गुणावृत्तित्वानुसरणं, संयोग गुणान्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ गुणावृत्तिलं न विशिष्टहेतुसमानाधिकरणभावप्रतियोगितावच्छेदकमतः संयोगसाध्यकव्यमिचारिमावे यादृशप्रतियोगितावच्छेदकमुपादाय संयोगत्वस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वं निर्व्वहति तादृशधर्ममाह, ‘द्रव्यमावसमवेत्वेति ।

इति चक्रवर्त्तिलक्षणव्याख्या ।

(१) ग्रन्थस्तेत्यनेन आशय इत्यस्य सम्बन्धः ।

प्रगल्भलक्षणद्वयम् ।

तत्त्वचिन्तामणि-दीधितिः ।

साध्यतावच्छेदकविशिष्ट(१)साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकस्वसमानाधिकरण्याभावत्वकत्वं, यत्समानाधिकरण्यासाध्याभावप्रमायां साध्यवक्ताज्ञानप्रतिबन्धकत्वं नास्ति तत्वं वा व्याप्तिरिति तु न युक्तं सर्वत्र साध्याभावपदवैयर्थ्यर्गात् ।

गादाधरौ विवृतिः ।

प्रगल्भलक्षणद्वयमेकदोषेण दूषयितुमुपन्यस्यति, ‘साध्यतावच्छेदकविशिष्टेत्यादि, विशिष्टाभावो विशेष्य-विशेषणसम्बन्धाभावरूपः, उभयाभावश्च परम्परासम्बन्धेन द्वित्वाभावरूप इति मतेनेदं लक्षणमन्यथा व्यधिकरण्यधर्मावच्छिन्नाभावं विनापि ताट्शाभावमादाय लक्षणसमन्वयसम्भवे ‘प्रतियोग्यवृत्तिश्चेति ग्रन्थानुसिंहितेरिति ष्वेयम् । अवच्छेदकत्वमिहानतिरिक्तवृत्तिं न तु स्वरूपसम्बन्धविशेषः यथोक्तधर्मयोस्ताट्शावच्छेद्यावच्छेदकभावे मानाभावात् । ‘स्वपदं हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुपरं, तथाच साध्यतावच्छेदकविशिष्ट-साध्यसामानाधिकरण्यानतिरिक्तवृत्तिं यज्ञर्मविशिष्टसमानाधिकरण्याभावत्वं तज्जर्मवत्त्वं व्याप्तिरिति तु समुदितार्थः, सङ्गेतौ साध्यसमानाधिकरण्यस्य साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभावत्वं साध्यसमानाधिकरण्यत्वनियमात् ताट्शाभावत्वं साध्यसमा-

(१) साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नेति पा० ।

नाधिकरण्यान्तिरिक्तवृत्तीति लक्षणसमन्वयः । व्यभिचारिणि
तादृशसाध्याभावस्यापि हेतुसमानाधिकरण्यतया तदतिरिक्त-
वृत्तेव तदिति न लक्षणसमन्वयः । गुण-कर्मान्वलविशिष्टसत्ता-
वान् जातेरित्यादावतिव्याप्तेव्यारणाय ‘साध्यतावच्छेदकविशिष्टेति,
साध्याधिकरणलं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन बोध्यं तेन संयोग-
दिना धूमादेरभावस्य कालिकादिना धूमादिमति वृत्तावपि (१)
नातिव्याप्तिः । द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादावव्याप्तेव्यारणाय हेतु-
तावच्छेदकविशिष्टत्वेनोपादानं, तदिग्निष्टाधिकरणलं हेतुताव-
च्छेदकसम्बन्धेन बोध्यं तेन धूमादिसमवायिनिष्ठवज्ञित्वाद्यवच्छ-
न्नवज्ञाद्यभावस्य वज्ञादिसमानाधिकरण्यविरहेऽपि न चतिः ।
माध्य-हेतुसमानाधिकरण्यघटकवृत्तिद्यमेकसम्बन्धेन बोध्यं तेन
द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ दैशिकविशेषण्यतया हेतुसमानाधिकरणस्य
द्रव्यलब्लाद्यवच्छन्नद्रव्यलब्लाद्यभावस्य कालिकादिसम्बन्धेन साध-
वन्महाकालादिवृत्तित्वेऽपि न चतिः । यद्यपि हेतुसमानाधिकरणस्य
साध्यासमानाधिकरणाभावसाधारणमिति विशिष्टसाध्यसमाना-
धिकरण्यशूल्यावृत्तित्वरूपन्तदन्तिरिक्तवृत्तित्वं दुर्वचं, तथापि
यावन्तः स्वसमानाधिकरण्यसाध्याभावा विशिष्टसाध्यसमानाधिक-
रणाः इत्यर्थस्य विवक्षणीयतया न दोषः । अव्याप्यवृत्तिसाध्यकव्यभि-
चारिण्यतिव्याप्तिः साध्याभावस्य साध्यवल्पपि वृत्तेरिति तु नाश-
ज्ञनीयं व्यभिचारनिरूपकाधिकरणं यत् तदवृत्तित्वावच्छन्ना-

(१) रुमवायादिन धूमादिमति वृत्तावपोति पा० ।

भावस्यापि साध्याभावतया तस्य च साध्यवत्यवृत्तेः (१) । 'यत्समानाधिकरणेति यद्वृपविशिष्टसमानाधिकरणेत्यर्थः, तेन द्रव्यं गुणकर्मान्वत्वे सति सत्त्वादित्यादौ सत्त्वासमानाधिकरणद्रव्यत्वत्वावच्छन्नद्रव्यत्वाभावप्रमायां साध्यवत्त्वज्ञानप्रतिबन्धकत्वेऽपि न क्तिः । यद्वृम्भावच्छन्नसमानाधिकरणशरीरे च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन यद्वृम्भावच्छन्नाधिकरणत्वं निवेशनीयं तत्प्रयोजनन्तु स्फुटमेव (२) । अधिकरणवृत्तित्वत्वं निरवच्छन्नं ग्राह्यं, तेन कपिसंयोगो एतद्वृत्त्वादित्यादौ हेतुसमानाधिकरणकपिसंयोगत्वावच्छन्नकपिसंयोगाभावादिविषयकप्रमाया अव्याप्यवृत्तित्वज्ञानविरहकालीनायाः साध्यवत्त्वज्ञानप्रतिबन्धकत्वेऽपि न क्तिः, 'प्रमायां' प्रमासामान्ये, तेन व्यभिचारिणि नातिव्याप्तिः, समानाधिकरणधर्मावच्छन्नाभावत्वेन व्यधिकरणधर्मावच्छन्नसाध्याभाववत्त्वज्ञानस्य साध्यवत्त्वज्ञानविरोधित्वात् सज्जेतावपि लक्षणगमनासम्भव इत्यतो ज्ञानसामान्यमुपेत्य प्रमासामान्यनिवेशनं, प्रमापदञ्च भ्रमसामान्यभिन्नज्ञानपरम् (३) अत उक्तभ्रमात्मकज्ञानस्याभावत्वाद्यग्ने प्रमात्वेऽपि न क्तिः । साध्यवत्ताज्ञानपदमपि तत्सामान्यपरं अतो व्यधिकरणधर्मावच्छन्नसाध्याभाववत्ताज्ञानस्य तद्वृम्भवत्वेन साध्यवत्तावगाहिज्ञानविरोधित्वेऽपि न क्तिः, एवत्वं साध्यपदं साध्यतावच्छेदकविशिष्टपरं, ज्ञानञ्च स्वसमानधर्मितावच्छेदकत्वेन

(१) अव्याप्यवृत्तीत्यादिः अवृत्तेरित्यनः पाठः केषुचिदादर्शपुस्तकेषु नास्ति ।

(२) वर्जितान् धूमादित्यादावव्याप्तिवारणमेव प्रयोजनम् ।

(३) यावद्भ्रमभिन्नपरमिति पाठः ।

स्वविषयीभूताभावप्रतियोगितावच्छेदकसंसर्गकत्वेन च विशेषणीयं
तेन धूमत्वाद्यवच्छिन्नसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकधूमाद्य-
भाववत्ताज्ञानस्य साध्यवत्ताज्ञानसामान्यान्तर्गतद्व्यत्वादिना धूमा-
दिप्रकारकं भिन्नधर्मावच्छिन्नविशेषकधूमत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारकं
समवायादिसम्बन्धेन धूमत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारकत्वं ज्ञानं प्रत्यपति-
बन्धकत्वात् कामिनौजिज्ञासादेरेव च ताटशज्ञानसामान्यविरोधि-
त्वात् अतिव्याप्तेनावकाशः । ‘साध्याभावपदवैयर्थ्यादिति, अत च
साध्यतावच्छेदकविशिष्टसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वं स्वव्यापक-
ताटशसामानाधिकरण्यकत्वं तथाच साध्यतावच्छेदकविशिष्ट-
साध्यसामानाधिकरण्यकत्वं यत्समानाधिकरण्यसाध्याभावत्वव्यापक-
तावच्छेदकं तत्त्वं व्यस्तिरित्येताटशार्थकत्वे प्रथमलक्षणे न साध्या-
भावपदवैयर्थ्यं, यत्समानाधिकरण्यनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदक-
त्वाभावरूपयत्सामानाधिकरण्यव्यापकतावच्छेदकत्वात् यत्समा-
नाधिकरण्यसाध्याभावनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावरूपस्य
यत्समानाधिकरण्यसाध्याभावत्वव्यापकतावच्छेदकत्वस्यातिरिक्ततया
तद्विटितलक्षणे यत्समानाधिकरण्यव्यापकतावच्छेदकत्वस्यानिवे-
शात् तद्विटितलक्षणसम्भवेऽपि प्रकृतलक्षणे वैयर्थ्यानवकाशात् ।
एवं यत्समानाधिकरण्यसाध्याभावप्रमात्वव्यापकः साध्यवत्ताज्ञान-
प्रतिबन्धकत्वाभावस्तत्त्वमित्येताटशार्थकत्वे द्वितीयलक्षणेऽपि न
तद्वैयर्थ्यं, यत्समानाधिकरण्यप्रमात्वव्यापकताप्रभटकाभावात् यत्समा-
नाधिकरण्यसाध्याभावप्रमात्वव्यापकतायामभावान्तरस्यैव निवेशा-
दित्यवधियम् । इति प्रगल्मलक्षणद्वयव्याख्या समाप्ता ।

तत्त्वचिन्तामणि-दीधितिः ।

यत्तु साध्याभाववति यदृत्तौ प्रकृतानुमितिविरो-
धित्वं नास्ति तत्त्वं व्याप्तिरिति, तत्र, अनुमित्यविरोधित्व-
ज्ञानस्यानुमितिजनकत्वे साध्याभाववहृत्तित्वज्ञानस्यानु-
मित्यविरोधितया व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गात् ।

गादाधरौ विवृतिः ।

‘साध्याभाववतीति यन्निष्ठसाध्याभाववहृत्तित्वविशिष्टनिरू-
पितविषयितासामान्ये प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वा-
भावस्तत्त्वमित्यर्थः, वक्त्रिमान् धूमादित्यादौ हेतुनिष्ठसाध्याभाव-
वहृत्तित्वविशिष्टनिरूपिता विषयिता व्यधिकरण-धर्मावच्छ-
नाभाववहृत्तित्वविशिष्टविषयितैव सा च न वक्त्रानुमिति-
प्रतिबन्धकतावच्छेदिका तत्त्वालिज्ञानस्यानुमित्यप्रतिबन्धकत्वात्,
व्यभिचारिणि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नमाध्याभाववहृत्तित्वविष-
यितापि ताटशी तदतो ज्ञानस्य च व्यभिचारज्ञानविधयानु-
मितिप्रतिबन्धकत्वात् ताटशविषयिताया अनुमितिप्रतिबन्धक-
तावच्छेदकत्वानातिव्याप्तिः । यन्निष्ठत्वस्यानुपादाने धूमाद्यंगे
वक्त्रित्वावच्छिन्नवक्त्राभाववहृत्तित्वावगाहिभ्रमनिष्ठवक्त्राभाववहृत्ति-
त्वविशिष्टनिरूपितविषयिताया अनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदक-
त्वात् वक्त्रिमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः (१) अतस्तुपादानं, तथाच

(१) केवलान्वयिनि साध्याभाववहृत्तित्वविशिष्टनिरूपितताटशभ्रमविषय-
ताया अप्रसिद्धत्वेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नमाध्याभाववहृत्तित्वविशिष्टनिरू-

भ्रमविषयवद्वाभाववदृत्तित्वस्य हेतुनिष्ठत्वाभावान्वदोषः । यन्निष्ठ-
पदार्थनिरूपितविषयितासामान्ये यन्निष्ठसाध्याभाववदृत्तित्वविष-
यितासामान्ये इति वा यद्युच्यते तदा व्यधिकरणधर्मावच्छन्द-
साध्याभाववदृत्तित्वमेव यत्र समानाधिकरणधर्मावच्छन्दसाध्या-
भाववदृत्तित्वात्वेन भातं तादृशज्ञानीयहेतुनिष्ठतयाविधसाध्या-
भाववदृत्तित्वनिरूपितविषयिताया अप्यनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छे-
दकत्वादसभ्वोऽत्याप्निर्वेति (१) साध्याभाववदृत्तित्वविशिष्ट-
निरूपितत्वं विषयितायाविशेषणं तादृशभ्रमविषयिता च न साध्या-
भाववदृत्तित्वत्वविशिष्टनिरूपिता तादृशविषयितानिरूपकस्य व्यधि-
करणधर्मावच्छन्दसाध्याभाववदृत्तित्वस्य दिशेषणीभूतं यस्माना-
धिकरणधर्मावच्छन्दसाध्याभाववदृत्तित्वत्वं तद्विशिष्टत्वाभावात् ।
न च तद्विशिष्टनिरूपितत्वं यदि तदवच्छन्दनिरूपकताकत्वं तदा
समानाधिकरणधर्मावच्छन्दसाध्याभाववदृत्तित्वात्वस्य तदभ्रम-
विषयवृत्तावसत्त्वेऽपि तन्निष्ठविषयितानिरूपकत्वे व्यधिकरणी-
भूयावच्छेदकत्वाद्भ्रमविषयितायास्तद्विशिष्टनिरूपितत्वमन्ततमेव ।
यदि च वस्तुगत्या यत्र तद्विशिष्टं तन्निरूपितत्वमेव तद्विशिष्टनिरू-
पितत्वं तदा व्यधिकरणधर्मावच्छन्दसाध्याभाववदृत्तित्वविशिष्ट-
निरूपितत्वमेवोक्तभ्रमविषयिताया अन्तमिति कथं तद्वावत्त्वन-
मिति वाच्यम् । विशेषणीभूतधर्मान्तरविशिष्टेन व्यावर्त्यमानस्य

पितविषयितायाश प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वाभाववत्त्वात् लक्षणगमनात् । सम्भवो-
ऽमिहतः ।

(१) सर्वत्र तादृशभ्रमे मानाभावादाह, अव्याप्निर्वेतोति ।

विशेषस्य भाने विशेषणांशे प्रकारौभवत्यां (१) व्यक्तौ विशेष-
सम्बन्धितावच्छेदकताया विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे भानात् साध्याभाव-
वदृत्तित्वत्वरूपविशेषणविशिष्टविषयेण निरूपकौभूय विषयिता-
व्यावर्त्तने व्यावर्त्तकविषयस्याशयतया व्यावर्त्तकं यत् साध्याभाव-
वदृत्तित्वात्मं तस्यापि निरूपकतावच्छेदकौभूय विषयिताव्यावर्त्त-
कत्वादुक्तभ्रमविषयिताव्यावृत्तेः (२) तद्गावर्त्तकविषयव्यावर्त्तकस्य
तन्निष्ठसाध्याभाववदृत्तित्वात्मस्य ताट्टशविषयितानिरूपकतानवच्छेद-
कत्वात् इति ताट्टशविषयिताया लक्षणाघटकत्वादेव च भ्रमविष-
यिताव्यावर्त्तकतयैव साध्याभाववत्पदसार्थकं, ताट्टशविषयिताया-
उक्तक्रमेण हेतुनिष्ठसाध्याभाववदृत्तित्वात्मविशिष्टानिरूपितत्वेऽपि
हेतुनिष्ठाधियतात्मविशिष्टनिरूपितत्वानपायात् साध्याभावमनुपादा-
याभावाधिकरणवृत्तित्वत्वविशिष्टविषयितानिवेशे वृत्तौ समानाधि-
करणधर्मावच्छिन्नाधिकरणीयत्वभ्रमविषयितावारणेऽपि वृत्ति-
विशेषणे तन्निरूपकेऽधिकरणे यत् समानाधिकरणधर्मावच्छिन्ना-
भावभ्रमस्तुद्विषयितावारणासम्बवेन साध्याभावांशनिवेशस्यावश्य-
कत्वात् । न च साध्याभावपर्यन्तनिवेशेऽपि (३) वक्त्रित्वावच्छिन्न-
वक्त्रभावत्वेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकवक्त्रभावमव-
गाह्य ताट्टशाभाववदृत्तित्वावगाहि यज्ञानं तदीयताट्टशाभाव-
वदृत्तित्वविषयितापि साध्याभाववदृत्तित्वत्वविशिष्टनिरूपितत्वैव

(१) चाच्यतयेवादिः ।

(२) तथाच उक्तव्यत्वत्या साध्याभाववदृत्तित्वत्वविशिष्टनिरूपितविषयिता-
पदेन तद्वच्छिन्नतदाश्रयनिष्ठनिरूपकताकविषयितालाभात् न ताट्टशविषयिताया-
लक्षणाघटकत्वमिति भावः ।

(३) तावत्पर्यन्तनिवेशेऽपीति पा० ।

व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताको यः साध्याभावस्तदृत्तित्व-
त्वस्यैव तत्र विशेषणतया भानात्तिशिष्टत्वस्य च ताटशज्ञान-
निष्ठविषयितानिरूपकसाध्याभाववदृत्तित्वे सत्त्वादिति तद्विषयता-
दवस्यमिति वाच्यम् । अभावांशे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रति-
योगिताकत्वसम्बन्धेन साध्यप्रकारकं व्यभिचारज्ञानमेवानुमिति-
विरोधि, यत्र च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावे
साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन साध्यं प्रकार-
स्ताटशज्ञानविषयब्रटकस्य साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकत्वसम्बन्धेन साध्यविशिष्टस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नभाव-
स्याप्रसिद्धेस्ताटशज्ञानविषयिताया विशिष्टनिरूपितत्वासन्धवात् ।
न चैवमपि समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाव-व्यधिक-
रणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावद्यविशेषिताधिकरणवृत्तित्वावगाहिनः
समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नभावांशे भ्रमरूपज्ञानस्य विषयि-
ताया व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नभाववदृत्तितात्वविशिष्टनिरूपित-
त्वात् समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावविषयितानिरूपिता-
धिकरणविषयितानिरूपिताधियत्वविषयितात्वेन च प्रतिबन्धक-
तावच्छेदकत्वादव्याप्तिरिति वाच्यम् । हेतुसमानाधिकरणविशिष्ट-
साध्याभावत्वविशिष्टविषयितायां प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वाभावस्य
विवक्तित्वात् उक्तभ्रमे च समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नभाव-
विषयितायास्ताटशविशिष्टनिरूपितत्वाभावेन तस्या एव च प्रति-
बन्धकतावच्छेदकत्वेनाव्यास्थनवकाशात् । अथ यत्र ज्ञाने हेतुसमा-
नाधिकरणतया भासमाने व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताक-

त्व-साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्वोभयसम्बन्धेन साध्य-
स्यैका प्रकारता ताटशज्जनीयव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावविष-
यितायां साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन सा-
ध्यविशिष्टाभावनिरूपितत्वस्य विषयोभवदभावे साध्यतावच्छेदका-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वासम्बन्धेन साध्यविशिष्टाभावनिरूपितत्वस्य साध्यताव-
च्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धविषयितानिरूपकविषयि-
तात्वेनानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वस्य चाक्षतत्वादव्याप्तिर्दुर्वा-
रैव इति चेत्र, ताटशभमस्याप्रामाणिकत्वात् प्रामाणिकत्वे च
संसर्गीयविषयिताद्यानिरूपकत्वेनाभावविषयिताया विशेषणीय-
तया सामज्ज्ञस्यात् । अथ साध्यरूपविशेषणविशिष्टस्याभावस्य
विषयितानिरूपकतया लक्षणघटकत्वे साध्याभावयोः सम्बन्धस्य
सम्बन्धविधया लक्षणघटकत्वमावश्यकं स च सम्बन्धः साध्यता-
वच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वरूपः व्यधिकरणघटत्वावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकत्वरूपश्चाननुगत इति प्रथमस्य निवेशे केवला-
नवयिनि साध्यविशेषिताभावस्यैवाप्रसिद्धिः व्यतिरेकिसाध्यकसङ्गेतौ
च ताटशहेतुसमानाधिकरणाभावाप्रसिद्धिरित्यसम्भवश्चरमस्य नि-
वेशे च सर्वत्र व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः प्रतियोगितावच्छेदक-
धर्माणां च उपलक्ष्णौभूतेन केनचिद्विषयानुगमय तेन रूपेण तेषां
निवेशो न सम्भवति प्रतियोगितावच्छेदकोपलक्षणस्य सम्बन्धघटक-
तया भानासम्भवात् । न चावच्छेदकावच्छिन्नत्वाविशेषितप्रति-
योगिताया एव सम्बन्धतया निवेशान्नाननुगमनिवभ्यनोक्तं दोप इति

वाच्यम् । अवच्छेदकावच्छन्नत्वाविशेषितप्रतियोगिताविधयकाभाव-
ज्ञानस्य प्रतियोगिमत्त्वज्ञानाविरोधितया तज्ज्ञानाविरोधिनः प्रति-
योगिविशेषितभावज्ञानस्य चानुभवविरुद्धतया अवच्छेदकावच्छ-
न्नत्वाविशेषितप्रतियोगितायाः संसर्गतया अभानात् । न च स्वाव-
च्छन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकविशेषित एवा-
भावो निवेशः, न तु साध्यविशेषितः, वक्षित्वादिना घटायभाव-
एव वक्षित्वादिसाध्यक-धूमादिहेतुकस्थले लक्षणघटक इति वाच्यम् ।
प्रमेयत्वाद्यवच्छन्नसाध्यके ताट्टगाभावाप्रसिद्धेः एवं स्वावच्छन्न-
प्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन वक्षित्वादिविशेषिते वक्षित्वादिना घटा-
देवभावे भासमाने यत्र सम्बन्धघटकप्रतियोगितायां बाधितवक्षित्वादि-
दिनिभत्वस्य भानं ताट्टग्नानीयाभावविषयिताया उक्तसम्बन्धेन
साध्यतावच्छेदकविशिष्टाभावनिरूपिततया अनुमितिविरोधितया
चानुपपत्तेदुर्बारत्वात् स्वावच्छन्नसाध्यहत्तित्वविशिष्टप्रतियोगि-
तानिवेशे च सर्वेन सज्जेतावप्रसिद्धेः, एवं प्रतियोगिविशेषतापन्न-
एवाभावे प्रतियोगिपारतन्त्रेण समानाधिकरणधर्मस्य स्वाव-
च्छन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन प्रकारत्वं प्रामाणिकं न तु प्रति-
योगिविशेषतानापन्ने वक्षिर्नास्ति वक्षित्वेन घटो नास्तीत्येव
प्रतीतेः न तु वक्षित्वेन नास्तीति तथाच विशिष्य प्रतियोग्यविशे-
षितस्य उक्तसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकविशेषितस्याभावस्य विष-
यित्वनिरूपकतया निवेशो न सम्भवत्येवेति । मैवं, प्रतियोग्यादि-
विशेषितभावीयत्वेन विशिष्टनिरूपितविषयिता लक्षणे न निवे-
श्यते, अपि तु स्वनिरूपकहेतुममानाधिकरणाभावनिष्ठो यः सम्भ

व्यस्तवतियोगिसाधनिष्ठतत्सम्बन्धावच्छिन्ननिरूपकतावच्छेदकतावच्छेदकतात्वेन, यत्र हेतुसमानाधिकरणघटत्वाद्यवच्छिन्नवज्ञाभावे वज्ञित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकल्पसम्बन्धेन वज्ञादेः साधस्य प्रकारताताटृशज्ञानविषयितानिरूपकाभावनिष्ठो न निरुक्ततनिरूपकतावच्छेदकसम्बन्ध इति तद्विषयिताव्युदासः, यत्र वज्ञित्वावच्छिन्नघटाभावे तन्निष्ठवज्ञित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकल्पमेव वज्ञेः सम्बन्धतया भासते तत्र तमस्यप्रतियोगी न वज्ञिरपि तु घट-एवेति साध्ये वास्तवत्सम्बन्धप्रतियोगित्वनिवेशात्ताटृशज्ञानीयाभावविषयिताव्युदासः, साध्यनिवेशाद्यत्र वज्ञित्वेन घट एव वज्ञित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकल्पसम्बन्धेन तसम्बन्धानुयोगिनि वज्ञित्वावच्छिन्नघटाभावे प्रकारस्ताटृशज्ञानीयाभावविषयितायास्तसम्बन्धप्रतियोगवच्छिन्ननिरूपकताकल्पेऽप्यनुभितिविरोधितेऽपि च न दोषः, यत्र घटत्वावच्छिन्नवज्ञाभावे घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकल्पमेव वज्ञेः संसर्गतया भासते ताटृशज्ञानस्य प्रामाणिकत्वे साधप्रतियोगिको हेतुसमानाधिकरणभावानुयोगिको यज्ञर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकल्पत्वविशिष्टसम्बन्धस्ताटृशम्भावच्छिन्नप्रतियोगिताकल्पत्वविशिष्ट सम्बन्धावच्छिन्नसाधनिष्ठनिरूपकतावच्छेदकत्वं विवक्षणीयमिति(१)। साध्याभाववदृत्तित्वरूपविषयस्य प्रतिवन्धकतावच्छेदककोश्यप्रवेशादतिव्यासिरतो-विषयितापर्यन्तनिवेशनम्। हेतुनिष्ठसाध्याभाववदृत्तितात्वविशिष्टे प्रतिवन्धकतावच्छेदकविषयितापर्याप्यभावविवक्षणे साधप्रति-

(१) नचैवमित्यादि विवक्षणीयमितीत्यनं क्रोडपत्रम् ।

योगिकाभावमात्रनिवेशे व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वाभावगाहिन एव ज्ञानस्य प्रतिबन्धकतया तदविष्टितविषये प्रतिबन्धकज्ञानविषयिताया अपर्याप्तेः, साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभावनिवेशश्च न सम्भवतीति(१) तदुपेक्षितं, व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नत्वाभाववहृत्तिविषयितायां प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वाभावात् अतिव्याप्तिरतः सामान्य इत्युक्तम् । प्रकृतानुमितिपदं प्रकृतानुमितिसामान्यपरमन्यथा व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववहृत्तित्वाभावविषयकसमूहालम्बनात्मकप्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वस्य हेतुनिष्ठतादृशसाध्याभाववहृत्तिविषयिताया अपि सत्त्वात् सद्वेतावपि लक्षणगमनासम्भवात् । एवं प्रकृतेवनुपादाने कामिनीजिज्ञासादौ प्रसिद्धाया अनुमितिसामान्यप्रतिबन्धकता तदवच्छेदकत्वाभावो धूमाभाववहृत्तित्वादिविषयितायामन्त्रत एव तद्विषयकज्ञानस्य अन्यसाध्यकान्यलिङ्गकान्यसंसर्गकानुमित्यप्रतिबन्धकत्वादतः ‘प्रकृतेति तत्साध्यक तदेतुकतत्संसर्गकपरं, सदेतुनिष्ठव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववहृत्तिविषयिताया अनुमितिप्रतिबन्धकस्वरूपासिद्धादि-(२) ज्ञानवहृत्तित्वादसम्भवः स्यादतो यन्निष्ठसाध्याभाववहृत्तिविषयकज्ञानसामान्यस्य(३)

(१) हेतुनिष्ठसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभाववहृत्तित्वासम्भवेनासम्भवापत्तेरिति शेषः ।

(२) अनुमितिजनकज्ञानविरोधित्वं लक्षणघटकमित्याभिप्रायेण स्वरूपासिद्धाद्युक्तीर्त्तनम् ।

(३) यन्निष्ठसाध्याभाववहृत्तित्वच्चविषयित्वासिद्धिनिरूपितविषयिताशालिज्ञानसामान्यस्यत्यर्थः ।

अनुभित्यप्रतिबन्धकत्वमुपेत्य निरुक्तविषयितासामान्येऽनुभितिप्रति-
वन्धकतावच्छेदकत्वाभावपर्यन्तानुधावनम् । अवच्छेदकत्वत्त्वं स्वरू-
पसम्बन्धविशेषः । न च धूमाभाववदृत्तितात्वेन घटादिविषयकज्ञान-
स्यानुभितिप्रतिबन्धकतया धूमाभाववदृत्तित्वत्वविशिष्टविषयिता-
शालिज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकताकल्पनस्यासम्भवात् तादृशविषयितायां
प्रतिबन्धकतानिरूपितस्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वासत्त्वेनातिव्या-
सिरिति वाच्यम् । धूमाभाववदृत्तित्वप्रकारितानिरूपितविषयि-
ताशालिज्ञानत्वेन भ्रमसाधारणप्रतिबन्धकताकल्पनसम्भवात् तादृ-
शविषयितात्वेन वास्तवधूमाभाववदृत्तित्वविशिष्टनिरूपितविष-
यिताया अपि प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वस्यात्तत्वात् । न चैवं समा-
नाधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाव--व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्या-
भावद्यविशेषिताधिकरणदृत्तित्वावगाह्निः समानाधिकरणधर्मा-
वच्छिन्नाभावांशे भ्रमरूपज्ञानस्य (१) विषयिताया व्यधिकरण-
धर्मावच्छिन्नसाध्याभाववदृत्तित्वविशिष्टनिरूपितत्वात् समाना-
धिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावविषयितानिरूपिताधिकरणविष-
यितानिरूपितविषयितात्वेन च प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वाद्व्याप्ति-
रिति वाच्यम् । हेतुसामानाधिकरणविशिष्टसाध्याभावत्वविशिष्ट-
निरूपितविषयितायां प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वाभावस्य विवक्षणीय-
त्वात् उक्तभ्रमे च समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावनिरूपितविष-

(१) समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावांशे प्रभारूपत्वे तादृशज्ञानविषयिताया-
हेतुनिष्ठसाध्याभाववदृत्तित्वविशिष्टानिरूपितत्वेन लक्षणाषटकत्वात् दोष इति
भ्रमत्वोत्कीर्त्तनम् ।

यितायास्तादृशविशिष्टनिरूपितत्वाभावेन तस्या एव च प्रतिबन्ध-
कतावच्छेदकत्वेनाव्याप्तयनवकाशात् । न चैव हेतुसमानाधिकरण-
व्यधिकरणधर्मावच्छन्नसाध्याभावस्यैव यत्र हेतुसमानाधिकरणसा-
ध्याभावत्व-समानाधिकरणधर्मावच्छन्नसाध्याभावत्वाभ्यां भानं ता-
दृशभ्रमविषयिताया हेतुसमानाधिकरणसाध्याभावत्वविशिष्टनिरू-
पितत्वात् समानाधिकरणधर्मावच्छन्नाभावत्वावच्छन्नविषयता-
त्वेन प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वाच्चाव्याप्तिरिति वाच्यम् । अनुयोगि-
ताद्यावच्छन्नानिरूपितत्वेन तादृशविषयिताया निवेशनीयत्वात् ।
अथ यत्र ज्ञाने हेतुसमानाधिकरणतया भासमाने व्यधिकरण-
धर्मावच्छन्नप्रतियोगिताकाभावे व्यधिकरणधर्मावच्छन्नप्रतियो-
गिताकल्प-साध्यतावच्छेदकावच्छन्नप्रतियोगिताकल्पोभयसम्बन्धेन
साध्यस्यैका प्रकारता तादृशज्ञानीयव्यधिकरणधर्मावच्छन्नाभाव-
विषयितायां साध्यतावच्छेदकावच्छन्नप्रतियोगिताकल्पसम्बन्धेन
साध्यविशिष्टाभावनिरूपितत्वस्य विषयीभवदभावे साध्यतावच्छे-
दकावच्छन्नप्रतियोगिताकल्पासत्त्वेनासम्भवेऽपि व्यधिकरणधर्मा-
वच्छन्नप्रतियोगिताकल्पसम्बन्धेन साध्यविशिष्टाभावनिरूपितत्वस्य
साध्यतावच्छेदकावच्छन्नप्रतियोगिताकल्पसम्बन्धविषयितानिरूप-
कविषयितालेनानुभितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वस्य चाक्षतत्वादव्या-
प्तिदुर्ब्लारेवेति चेत्र, तादृशतादृशभ्रमस्याप्रामाणिकल्पात् प्रामाणि-
कत्वे च संसर्गीयविषयिताद्यानिरूपकत्वेनाभावविषयिताया विशे-
षणीयतया सामज्ज्ञस्यात् । अथ साध्यरूपविशेषणविशिष्टस्याभावस्य
विषयितानिरूपकतया लक्षणघटकत्वे साध्याभावयोः सम्बन्ध-

स्यापि सम्बन्धविधया लक्षणघटकत्वमावश्यकं स च सम्बन्धः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यनिष्ठप्रतियोगिताकत्वरूपः, व्यधिकरणघटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वरूपश्वाननुगत इति प्रथमस्य निवेशे केवलान्वयिनि साध्यविशेषिताभावस्यैवाप्रसिद्धिः व्यतिरेकि-साधकसंदेतौ च तादृशहेतुसमानाधिकरणाभावाप्रसिद्धिरित्य-सम्भवः चरमस्य निवेशे च सर्वत्र व्यभिचारित्यतिव्याप्तिः, प्रतियोगितावच्छेदकधर्माणाच्चोपलक्षणीभूतेन केनचिद्गम्भेणानुगमय निवेशो न सम्भवति प्रतियोगितावच्छेदकोपलक्षणस्य सम्बन्धघटकतया अभानात् । न चावच्छेदकावच्छिन्नत्वाविशेषितप्रतियोगिताया एव सम्बन्धविधया निवेशान्वाननुगमनिवन्धनो दोष-इति वाच्यम् । अवच्छेदकावच्छिन्नत्वानिवेशेषितप्रतियोगिताविषयकाभावज्ञानस्य प्रतियोगिमत्ताज्ञानाविरोधितया तज्ज्ञानाविरोधिनः प्रतियोगिविशेषिताभावज्ञानस्य चानुभवविरुद्धतया अवच्छेदकावच्छिन्नत्वाविशेषितप्रतियोगितायाः संसर्गतया अभानात् । न च स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकविशेषित एवाभावो निवेश्यो न तु साध्यविशेषितः, वक्षित्वादिना घटाद्यभाव एव वक्षगादिसाध्यकधूमादिहेतुकस्यले लक्षणघटक-इति वाच्यम् । प्रमेयत्वाद्यवच्छिन्नसाध्यके तादृशाभावाप्रसिद्धिः (१) एवं स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन वक्षित्वादिविशेषिते वक्षित्वादिना घटादेरभावे भासमाने यत्र सम्बन्धघटकप्रतियोगितायां बाधितस्य वक्षगानिष्ठत्वस्य भानं तादृशज्ञानीयाभावविषयि-

(१) सामान्यरूपेण विशेषाभावानभ्युपगमात् अभ्युपगमे त्वाह, एवंसिति ।

ताया उक्तसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकविशिष्टाभावनिरूपिततया अनुमितिविरोधितया चानुपपत्तेद्वारारत्नात् स्वावच्छिन्नसाध्यवृत्तित्वविशिष्टप्रतियोगितानिवेशे च सर्वत्र सङ्केतावप्रसिद्धेः, एवं प्रतियोगिविशेषतापन्न एवाभावे प्रतियोगिपारतन्त्रेण समानाधिकरणधर्मस्य स्वातन्त्र्येण व्यधिकरणधर्मस्य स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकल्पसम्बन्धेन प्रकारत्वं प्रामाणिकं न तु प्रतियोगिविशेषतानापन्ने वक्त्रिनास्ति वक्त्रित्वेन घटो नास्तीत्येव प्रतीतिर्न तु वक्त्रित्वेन नास्तीति, तथाच विशिष्य प्रतियोग्यविशेषितस्योक्तसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकविशेषितस्याभावस्य विषयत्वनिरूपतया निवेशो न सन्भवत्येति । मैवम् । प्रतियोग्यादिविशेषिताभावौयत्वेन विशिष्टनिरूपितविषयिता लक्षणे न निवेश्यते अपि तु स्वनिरूपकहेतुसमानाधिकरणाभावनिष्ठो यः सम्बन्धस्तवत्प्रतियोगिसाध्यनिष्ठतसम्बन्धावच्छिन्ननिरूपकतावच्छेदकताकल्पेन, यत्र हेतुसमानाधिकरणघटत्वाद्यवच्छिन्नवक्त्रगादाभावे वक्त्रित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकल्पसम्बन्धेन वक्त्रादेः साध्यस्य प्रकारता ताटशज्जानविषयितानिरूपकाभावनिष्ठो न निरुक्तत्वनिरूपकतावच्छेदकसम्बन्ध इति तदिष्यताव्युदासः, यत्र वक्त्रित्वावच्छिन्नघटाद्यभावे तत्रिष्ठवक्त्रित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकल्पमेव वक्त्रः सम्बन्धतया भासते तत्र तसम्बन्धप्रतियोगी न वक्त्रिरपि तु घट एवेति साध्ये वास्तवतसम्बन्धप्रतियोगित्वनिवेशात्ताटशज्जानीयाभावविषयिताव्युदासः । साध्यनिवेशाद्यत्र वक्त्रित्वेन घट एव वक्त्रित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकल्पसम्बन्धेन तसम्बन्धानुयोगिनि वक्त्रित्वावच्छ-

अव्यटाभावे प्रकारस्तादृशज्ञानीयाभावविषयितायास्तत्स्वभ्यप्रति-
योग्यवच्छिन्ननिरूपकताकल्पेऽप्यनुमितिविरोधित्वेऽपि च न दोषः ।
यत्र घटत्वावच्छिन्नवज्ञानभावे घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकल्पमेव
वज्ञित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकल्पत्वेन वक्षेः संसर्गतया भासते
तादृशज्ञानस्य प्रामाणिकत्वे साध्यप्रतियोगिको हेतुसमानाधि-
करणभावावानुयोगिको यद्यद्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकल्पसम्बन्धः
तद्यद्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकल्पत्वविशिष्टसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यनिष्ठ-
निरूपकतावच्छेदकताकल्पं विवक्षणीयमिति दिक् (१) । न च
व्यभिचारज्ञानस्यानुमितिकारणव्याप्तिज्ञानं प्रत्येव प्रतिबन्धकत्वा-
दनुमित्यप्रतिबन्धकत्वमिति व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरिति वाच्यम् ।
तज्जनकज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वाभावस्यैव विवक्षितत्वात् ।
'अनुमित्यविरोधित्वज्ञानस्य' अनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वा-
भावप्रकारज्ञानस्यैव, 'अनुमितिहेतुत्वं इति, एतन्मते निरुक्त-
विषयितासामान्येऽनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वाभावस्यैव (२)
अनुमितिकारणीभूतज्ञानविषयत्वादिति भावः । 'अनुमित्यविरो-
धितया' अनुमितिजनकज्ञानाप्रतिबन्धकतया, साध्याभाववद्-
वृत्तित्वज्ञानस्यानुमितिजनकत्वाभावादिति भावः । 'अतिप्रसङ्गा-
दिति, हेतुनिष्ठसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववद्-
वृत्तित्वविषयितासामान्येऽनुमितिजनकज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदक-

(१) अथ यत्र ज्ञान दृश्यादिः इति दिग्गित्यन्तः पाठः कस्मिंश्चिदादर्शपुरुत्के नास्ति ।

(२) निरुक्तविषयितानिष्ठप्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वाभावघटितस्यै-
वेति पा० ।

त्वाभावस्याच्चतत्वादिति भावः । न च हेतुनिष्ठसाध्याभाववहृत्तित्वविषयिता अनुभितिजनकज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदिका इत्याकारकज्ञानौयहेतुनिष्ठसाध्याभाववहृत्तित्वविषयिताया अपि तादृशविषयितासामान्यान्तर्गततया तत्र च प्रकृतव्यासिज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वस्य सत्त्वेन नातिव्यासिरिति वाच्यम् । ईदृशरौत्या सहेतौ हेतुनिष्ठव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववहृत्तित्वविषयितायामनुभितिजनकज्ञानविरोधित्वभ्रमरूपज्ञानौयहेतुनिष्ठसाध्याभाववहृत्तित्वविषयितामादायासभवः स्यादिति तदारणाय इतरविशेषणतापन्नतादृशसाध्याभाववहृत्तित्वनिरूपितविषयिताया एव लक्षणे निवेशनौयतया विषयिताविशेषणतापन्नसाध्याभाववहृत्तित्वविषयितामादायातिव्यासिवारणासभवादिति ।

साजात्यव्यष्टितलक्षणम् ।

तत्त्वचिन्तामणि-दीधितिः ।

केचित्तु यावत्तः साध्याभावाः प्रत्येकं तत्तत्सजातीया ये तत्तदधिकरणवृत्तित्वाभावास्तवत्त्वं तत्त्वं, साजात्यच्च समानासमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वान्यतररूपेण, साध्याभावश्च पूर्वोत्तिद्वितीयरौत्या प्रत्येतव्यो व्याप्यवृत्तिश्च प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणे वा तेन तत्तत्साध्यव्यक्तेर्व्याप्यवृत्तेर्वा साध्यस्याभाववति वृत्तावपि हेतोर्नाव्याप्तिः ।

तद्वृत्तित्वाभावस्थ तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वव्यापकव्या-
सज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताको बोध्यः, तेन सा-
ध्याभाववद्वादित्वादिविशेषवृत्तित्वस्य पार्थिवत्वादिविशेषितस्य
द्वित्वाद्यवच्छिन्नस्य वा साध्याभाववद्वृत्तित्वस्याभावमा-
दाय नातिप्रसङ्गः । अत्र च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन
साध्याभाववद्वृत्तित्वं बोध्यं तेन वज्ञभाववति स्वावयवे
धूमस्य वृत्तावपि न दोषः, द्रव्यञ्च साध्याभावोऽपि हेतु-
तावच्छेदकसम्बन्धेन कस्यचिदधिकरणे वर्तमानोगाह्यः,
तेन जातिमान् सत्त्वादित्यादौ हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन
साध्याभाववद्वृत्तित्वस्याप्रसिद्धावपि न चतिः ।

गादाधरी विवृतिः ।

मिश्ररीला साजात्यघटनेन साध्याभाववद्वृत्तित्वरूपव्याप्तिं
परिष्कृत्योपन्यस्यति,(१) 'यावन्त इति, धूमवान् वज्ञेरित्यादौ व्यधि-
करणधर्मावच्छिन्नाभावसजातीयस्य घटत्वादिना तदधिकरण-
वृत्तित्वाभावस्य हेतौ सत्त्वादित्याप्तिरतः 'यावन्त इति, तथाच
यावदन्तर्गतसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावसजातीयस्य तदधि-
करणवृत्तित्वाभावस्य हेतावसत्त्वादातित्याप्तिः तत्रैव समानाधि-
करणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावाधिकरणवृत्तित्वस्य व्यधिकरण-

(१) साध्याभाववद्वृत्तित्वाभावरूपां व्याप्तिमेव परिष्करोतीति पा० ।

धर्मावच्छिन्नाभावमादायातिव्याप्तेरणाय 'प्रत्येकं तत्त्वसज्जातीयादृति, तथाच वच्यमाणरूपेण व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववहृत्तिव्याभावस्य समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावसज्जातीयत्वाभावात्र दोषः । यावस्याध्याभावत्वेन साध्याभावानां निरूपकतया साजात्येऽन्ये व्यतिरेकिसाध्यके वक्षिमान् धूमादित्यादौ यावसाध्याभावनिरूपितत्वस्य क्वचिदपि साजात्येऽसत्त्वाद्यावस्याध्याभावसाजात्याप्रसिद्धाऽव्याप्तिरतस्तत्त्वक्तिवेन तेषां साजात्येऽन्यलाभाय 'तत्त्वदिति । 'तत्त्वसज्जातीया इत्यनेनोपस्थितानां व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावसज्जातीयानां समानाधिकरण-व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावसज्जातीयानाम् एकस्मिन्नधिकरणवृत्तित्वाभावे एकत्र इयमितिरीत्याऽन्ये पुनर्व्यतिरेकिसाध्यकेऽव्याप्तिः एकत्रोभयसाजात्याभावात् अत एकैकाभावे पृथक् पृथगेकैकाभावसज्जातीयाभेदान्य उपगत्तव्यः, एतदर्थतात्पर्यग्राहकं 'प्रत्येकमिति, बहुवचनान्तं तत्तदधिकरणवृत्तित्वाभावा इत्यस्य विशेषणं, यावस्याध्याभावत्वेन साध्याभावानामधिकरणेऽन्ये वक्षिमान् धूमादित्यादौ तत्तद्वादावृत्तित्वाभावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावघटितसमुदायाधिकरणतायाः क्वचिदप्यसत्त्वेनाव्याप्तिः स्यादतस्तत्त्वद-व्यक्तिवेन साध्याभावानामधिकरणेऽन्यलाभाय चरमं 'तत्त्वदिति, 'तत्त्वमिति अव्यभिचरितत्वमित्यर्थः । ननु तत्त्वसज्जातीयत्वं तत्तद्वृत्तिधर्मवत्त्वं तथाच समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाववच्यभावत्वादिधर्मवत्त्वं व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावेऽपि वर्तत इति तस्यापि तत्त्वसज्जातीयत्वाद्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरत आह, 'साजात्य-

चेति, 'समानासमानाधिकरणेति समानाधिकरणधर्मावच्छन्न-
प्रतियोगिताकल्प-व्यधिकरणधर्मावच्छन्नप्रतियोगिताकल्पान्यतर-
रूपेणेत्यर्थः, लृतीयार्थशामेदः, तस्य च साजाल्येन्वयः, विवच्छणीय-
मिति शेषः । तथाच 'तत्क्षजातीया इत्यस्य तत्तदभाववृत्ति-
तादृशान्यतररूपवल्ल इत्यर्थः (१) । यद्यपि वज्ञित्वावच्छन्नाभाव-
निष्ठसमानाधिकरणधर्मावच्छन्नप्रतियोगिताकल्पं स्वसमानाधि-
करणवज्ञित्वाद्यवच्छन्ना या प्रतियोगिता तनिरूपकताकल्परूपं
तत्त्वं तदधिकरणवृत्तित्वाभावेऽसभावितमेव, तथापि स्वसमाना-
धिकरणधर्मावच्छन्नायाया प्रतियोगिता तदनिरूपकत्वं समाना-
धिकरणधर्मावच्छन्नप्रतियोगिताकल्पं, स्वसमानाधिकरणधर्मा-
वच्छन्ना या या प्रतियोगिता तदनिरूपकत्वमेव व्यधिकरण-
धर्मावच्छन्नप्रतियोगिताकल्पमिह विवच्छितं तत्त्वं साध्याभाव-
तदृत्तित्वाभावोभयसाधारणमेव । समनियताभावैक्यमते च
स्वाधिकरणावृत्तिधर्मावच्छन्ना या प्रतियोगिता तनिरूपकत्व-
रूपो व्यधिकरणधर्मावच्छन्नप्रतियोगिताकल्पेत्यस्य यथाश्रुतार्थ-
एवादरणीयः, तत्त्वमेव व्यधिकरणधर्मावच्छन्नसाध्याभाव-तथा-
विवतदृत्तित्वाभावयोरैक्यात्तादृशसाध्याभावस्य यादृशप्रतियोगि-
तानिरूपकत्वं तादृशप्रतियोगितानिरूपकत्वस्य तथाविधतदृत्ति-
त्वाभावेऽपि सत्त्वात् । एतेन समनियताभावैक्यमते व्यधिकरण-
धर्मावच्छन्नप्रतियोगिताकाभावस्य समवायादिसम्बन्धावच्छन्न-
गगनत्वाद्यवच्छन्नगगनाद्यभावाभिन्नतया तस्य समानाधिकरण-

(१) इत्यन्वयोऽपि इति पा० ।

धर्मावच्छन्नगगनादिनिष्ठप्रतियोगितानिरूपकत्वाद्वधिकरणध-
र्मावच्छन्नाभावस्य निरुक्तरूपसत्त्वानुपपत्त्या समानाधिकरण-
धर्मावच्छन्न-समानाधिकरणसम्भावच्छन्नप्रतियोगितानिरूप-
कत्वपर्यन्तनिवेशनायासो नोपादेयः, समनियताभावैक्यमते गगना-
भावल-गगनाभावभिन्नत्वान्यतररूपेणापि साजात्यविवक्षणं सम्भव-
तीति ध्येयम् । ननु यावत्साध्याभावान्तर्गतानां तत्तत्साध्यव्यक्त्य-
भावादीनामधिकरणे हेतोवृत्त्या वक्षिमान् धूमादित्यादावव्यासि-
रत आह, ‘साध्याभावश्चेति, ‘पूर्वोक्तद्वितीयरौत्येति ‘यत्क्षमानाधि-
करणानामित्यादिद्वितीयलक्षणरौत्येत्यर्थः, साध्यतावच्छेदकावच्छ-
न्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छन्नप्रतियोगिताकाभाव एव साध्या-
भावपदेन विवक्षित इति भावः । साध्यतावच्छेदकावच्छन्नव्याप-
कतावच्छेदकप्रतियोगिताकाभावविवक्षणे तथाविधवक्षङ्ग-घटोभया-
भावमादाय तद्विषयमतः प्रथमरौत्येति नोक्तं, साध्यता-
वच्छेदकावच्छन्नप्रतियोगिताकाभावविवक्षणे वाच्यत्वादिना-
घटाद्यभावमादाय लक्षणसमन्वयसम्भवेऽपि सरूपसम्भेन प्रभेय-
मावसाध्यक्षले तथाविधाभावाप्रसिद्धा अव्यासिरतो व्यापकता-
वच्छेदकपर्यन्तानुधावनं, तथाच ज्ञेयत्वादिना वाच्यत्वाभाव एव-
तथेति न दोषः । साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकाभाव-
निवेशे च वक्षादिसाध्यक्षले तार्णातार्णदहनोभयाभावमादाय
दोषस्य व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छन्नत्वं प्रतियोगितायान्निवेश्य वार-
ण्येऽपि सत्तादिसाध्यक्षले विशिष्टसत्ताद्यभावमादाय दोष इति
तादृशाभावो न निवेशितः । व्यापकतावच्छेदकावच्छन्नप्रति-

योगिता च न्यूनवृत्तिधर्मावच्छिन्ना अतिरिक्तवृत्तिधर्मावच्छिन्ना वा या या प्रतियोगिता तदच्छत्रेन विशेषणीया, तेन वङ्गादिसाध्य-कस्त्रे वङ्गित्वादिना महानसीयवक्त्रिघटात्यतराभावमादाय न दोषः । न्यूनवृत्तित्वमतिरिक्तवृत्तित्वं विरुद्धव्यावृत्तं निर्वाच्यं (१) नातो व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावासंग्रहः । व्यापकता च साध्य-तावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्ना ग्राह्णा तेन संयोगादिना वङ्गादि-साध्यकस्त्रे समवायादिना वङ्गाद्यभावमादायासभववारणाय साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वेन प्रतियोगिताया विशेषणीय-तया समवायादिना द्रव्यत्वादिसाध्यके विषयतादिसम्बन्धेन साध्य-व्यापकस्य ज्ञानादेः समवायादिनाभावमादाय दोषानवकाशः । तादात्मसम्बन्धेन प्रभेयसाध्यकस्त्रे समवायित्वादिरूपव्यधिकरण-धर्मावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताक्षेत्रे एव लक्षणघटकः, सम-नियताभावैक्यमते ताटशभेदस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगि-ताकात्यन्ताभावाभिन्नतया व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताक-त्वेन तत्साजात्यस्य सम्भवात् ।

यत्तु संयोगेन प्रभेयत्ववान्नेति प्रतीतिसाक्षिकः संयोगाव-च्छिन्नप्रभेयत्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकताक्षेत्रे एव लक्षणघटकः अत्यन्ताभावस्येव तेन सम्बन्धेन तदवृत्तिर्थो धर्मस्तत्सम्बन्धेन तदवच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताक्षेत्रेदस्यायुक्तप्रतीतिबलात् सि-

(१) विरुद्धव्यावृत्तं न्यूनवृत्तित्वमतिरिक्तवृत्तित्वं खसमानाधिकरणाभाव-प्रतियोगिते मति खसमानाधिकरणं न्यूनवृत्तित्वं, खाभाववह्वृत्तित्वे सर्वत खसमा-नाधिकरणम् अतिरिक्तवृत्तित्वम् ।

द्विरिति, तत्र, वङ्गिमान् धूमात् गुणवान् द्रव्यत्वादित्यादौ विषयितादिसम्बन्धेन वङ्गित्व-गुणत्वादिभितः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धान्यावच्छिन्नाभावव्यावर्त्तनाय व्यापकतावच्छेदकताषटकसम्बन्धावच्छिन्नत्वेन प्रतियोगितावच्छेदकताया अवश्यनिवेशनीयतया ताटुशाभावस्य प्रामाणिकत्वेऽपि लक्षणषटकत्वासम्भवात् ।

ननु कपिसंयोगौ एतदृच्छत्वादित्यादौ कपिसंयोगत्वावच्छिन्नकपिसंयोगाद्यभावस्यापि लक्षणषटकतया तदधिकरणे च हेतोवृत्तेरव्याप्तिः । न च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकताशरीरे प्रतियोगिवैयधिकरणनिवेशस्य निष्फलतया कपिसंयोगत्वादैः साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वाभावान् ताटुशाभावानां लक्षणषटकतेति वाच्यम् । संयोगेन वङ्गादिसाध्यकस्यले वङ्गित्वादीनां संयोगरूपसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धषटितव्यापकतावच्छेदकत्वसम्पन्न्यर्थं व्यापकताशरारे प्रतियोगिवैयधिकरणस्यावश्यकत्वात् अन्यथा साध्यवलुत्पत्तिकालावच्छेदेन वङ्गित्व-द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नस्य संयोगसम्बन्धेनाभावस्त्वात् साध्यतावच्छेदकसम्बन्धषटितव्यापकतावच्छेदकस्यैवाप्रसिद्धिप्रसङ्गात् तथाच तत्तदधिकरणपदेन तत्तदभावीयव्याप्तवृत्तितानिरूपकाधिकरणमेव विवक्षणीयं व्याप्तवृत्तितानिरूपकत्वञ्च निरवच्छिन्नाधियतानिरूपकत्वम्, एवञ्च संयोगाभावस्य तथाविधाधिकरणं गुणादिरेवेति न दोषः । इत्यच्च कपिसंयोगाभाववान् कपिसंयोगाधिकरणत्वाभाववान् वा मेयत्वादित्यादौ कपिसंयोग-तदधिकरणत्वादिरूपाणां यावक्षाध्याभावान्तःपातिनां तथाविधाधिकरणाप्रसिद्धा अव्याप्तिरतः साध्याभावं व्याप्तवृत्तित्वेन

विशिनेष्टि, व्याप्यवृत्तिश्वेति, तथाच ताटभाभावस्य तथाविधयावद-
भावानन्तर्गततया तथाविधाधिकरणाप्रसिद्धावपि न चतिः । व्याप्य-
वृत्तित्वच्च निरवच्छन्नवृत्तिकत्वं न त्वच्छन्नवृत्तिकान्यत्वं, तथा-
सति संयोगेन धूमादिसाध्यके व्यभिचारिणि संयोगेन धूमत्वाद्य-
वच्छन्नधूमाद्यभावस्यावच्छन्नवृत्तिकतया अयोगोलकान्यत्वाद्य-
भावस्य च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धघटितव्यापकतावच्छेदकरूपा-
वच्छन्नप्रतियोगिताकत्वविरहेण व्यधिकरणधर्मावच्छन्नप्रतियोगि-
ताकाभावस्यैव लक्षणघटकतया अतिव्यासिः, एवच्च वज्ञभाव-
संयोगाद्यभावस्यापि क्वचिन्निरवच्छन्नवृत्तिकत्वेन लक्षणघटकतया
तदीयव्याप्यवृत्तितानिरूपकाधिकरणवृत्तिवाभावमादाय दोष-
वारणायाधिकरणपदस्य व्याप्यवृत्तितानिरूपकाधिकरणपरत्व-
मावश्यकमित्यवधियम् । कालिकसम्बन्धावच्छन्नप्रतियोगिताके
आकाशाभावभावे साधे आत्मवादिहेतावव्यासिः व्याप्य-
हत्तेः साध्याभावस्याकाशाभावस्य व्याप्यवृत्तितानिरूपकाधिकरणे
आत्मादौ हेतोर्वृत्तेरतस्तत्तदभावीयप्रतियोगितावच्छेदकावच्छन्न-
वैयधिकरण्यनिरूपकाधिकरणमेव तत्तदधिकरणपदेन विवचणीयं,
प्रतियोगितावच्छेदकावच्छन्नत्वनिवेशनादेतद्रूपान्यत्वविशिष्टगुण-
त्वान् गुणत्वादित्यादौ समवायरूपमाध्यतावच्छेदकसम्बन्ध-
घटितविषिष्टसाध्यव्यापकतावच्छेदकविशिष्टगुणत्वाद्यवच्छन्ना-
भावस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिरूपकताया हेतुमत्यसत्त्वेऽपि
नातिव्यासिः, तथाच कालिकसम्बन्धावच्छन्नप्रतियोगिताकाकाश-
त्वाभावभावादिसाध्यकात्मत्वादिहेतावव्यासिः तत्र व्याप्यवृत्ति-

यावस्माध्याभावात्प्रतिन आकाशत्वाभावादेः प्रतियोगितावच्छेदकावच्छन्नप्रतियोगिवैयधिकरण्यनिरूपकाधिकरणाप्रसिद्धेः कालेऽप्याकाशावच्छेदेन ताटगसाध्यरूपतदभावीयप्रतियोगिसत्त्वात् सर्वंत्रैव ताटशाभावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरण्यत्वादतो व्याप्त्वित्तिल्लुपेत्याभावे प्रतियोगितावच्छेदकावच्छन्नप्रतियोगिवैयधिकरण्यमेव विशेषणमाह, 'प्रतियोगितावच्छेदकावच्छन्नवैति, अत्र च समनियताभावैक्यमते विश्वेषामेव व्यधिकरण्यधर्मावच्छन्नाभावप्रतियोगितया तव्यतियोग्यनविकारण्याप्रसिद्धा तदसंग्रहः विशिष्टसाध्यव्यापकतावच्छेदकावच्छन्नयल्किञ्चित्प्रतियोगिताश्यवैयधिकरण्यनिवेशे च वाच्यत्वादिना घटाद्यभावस्य घटादिवैयधिकरण्येन लक्षणघटकतानिर्वाहेऽपि प्रतियोगिमेदेन प्रतियोगितामेदमते जन्यज्ञानविषयत्वादिसाध्यके किञ्चित्कालावच्छेदेन परमाणवादौ प्रसिद्धस्य साध्यतावच्छेदकावच्छन्नसाध्याभावस्य यल्किञ्चित्प्रतियोग्यनविकरणवृत्तेः प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिरूपकाधिकरणाप्रसिद्धा अव्याप्तिः तत्रापि यल्किञ्चित्प्रतियोगितात्पर्मावेन ताटशाधिकरणप्रसिद्धा अव्याप्तिः तत्रापि यल्किञ्चित्प्रतियोगिताश्यप्रतियोगिवैयधिकरण्यनिरूपकाधिकरणे तत्र हेतोर्वृत्या अव्याप्तितादवस्थ्यम् । एवं वङ्गिमान् धूमादिल्लादौ द्रव्यत्वाद्यवच्छन्नस्य संयोगेन योऽभावस्मस्य द्रव्येऽप्यत्पत्तिकालावच्छेदेन वर्तमानस्य गुणादौ प्रतियोगिव्यधिकरणस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिरूपकाधिकरणगुणादौ हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धा अव्याप्तेरणाय हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन कस्यचिदधिकरणे प्रतियोगिवैयधिकरण-

भभावे विशेषणं देयम् एव च एतदूपान्यत्वविशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ समवायवटितसाध्यव्यापकतावच्छेदकविशिष्टसत्तात्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य हेत्वधिकरणे सत्तादिरूपप्रतियोगिसमानाधिकरणतया व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव लक्षणघटकता स्यादित्यत्यासिरतः प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वोपादानम् । अथ केवलान्वयिस्यले लक्षणघटकानां वाच्यत्वाद्यवच्छिन्नघटाद्यभावानां सर्वेषामेव प्रतियोगितावच्छेदकवाच्यत्वावच्छिन्नानधिकरणाप्रसिद्धिः । न च यत्किञ्चित्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणवृत्तित्वमेव निवेशनीयं तथाच समनियताभावानामैक्योपगमेन व्यतिरेकितावच्छेदकधर्मस्याप्युक्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकतया प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वस्य प्रसिद्धग्रा तेषां लक्षणघटकतेति वाच्यम् । तथा सति संयोगभावसाध्यकस्यले संयोगाद्यात्मकाभावस्य यत्किञ्चित्प्रतियोगितावच्छेदकसमवेतसामान्याभावत्वावच्छिन्नानधिकरणवृत्तित्वात्तद्वावर्त्तनासम्भवात् विशिष्टसाध्यव्यापकतावच्छेदकत्वेन प्रतियोगितावच्छेदकविशेषणे उक्तस्यले तादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणाप्रसिद्धिर्दुर्व्वारत्वात् प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वनिवेशे च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोग्यप्रसिद्धग्रा प्रतियोगिवैयधिकरणस्य दुर्घटम् । अत्र केचित्, प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्यप्रतियोगिसमानाधिकरणा ये ये तदन्तत्वं व्यधिकरणान्तार्थः, न तु प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोग्यनधिकरणवृत्तिलं, व्यधिकरणधर्मावच्छि-

नाभावस्य विशिष्टप्रतियोग्यप्रसिद्ध्या असंगहात् । न चैवं सति धूम-
वान् बङ्गेरित्यादौ संयोगसम्बन्धितव्यापकतावच्छेदकधूमत्वाद्य-
वच्छिन्नसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकानां धूमाभावाना-
मुत्तित्तिकालावच्छेदेन धूमादिमति वृत्तेव्यधिकरणधर्मावच्छिन्ना-
भावस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणतया
अतिव्यासिरिति वाच्यम् । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन व्यापकता-
मनिवेश्य येन सम्बन्धेन व्यापकता तत्सम्बन्धावच्छिन्नव्यापकता-
वच्छेदकावच्छिन्नाभावं निवेश्य विषयतासम्बन्धेन साध्यव्यापकस्य
ज्ञानभ्य समवायसम्बन्धावच्छिन्नाभावमादायोक्तादोषस्य वारणीय-
तया (१) अयोगोल्कमेदादेरभावमादायैवातिव्यासिवारणसम्भवात्
यादृशप्रतियोगितावच्छेदको यो धर्मस्तुदिशिष्टतादृशप्रतियोगिताश्च-
यमामानाधिकरणं विवक्षणीयं तेन समनियताभावैक्यमते वाच्य-
त्वादिना घटाद्यभावस्यापि घटत्वादिना वाच्यत्वाद्यभावाभिन्न-
तया वाच्यत्वादिप्रतियोगिकत्वेन प्रतियोगितावच्छेदकवाच्यत्वाद-
दिविशिष्टवाच्यत्वादिरूपप्रतियोगिसामानाधिकरणेऽपि न च्छतिः ।
न चैवमपि वाच्यत्वादिसाध्यकस्यले सर्वेषामेवाभावानां पूर्वक्षणा-
दिव्यत्तिविशिष्टत्वाभावरूपप्रतियोगिसामानाधिकरणतया प्रति-
योग्यसमानाधिकरणाभावाप्रसिद्धिरिति वाच्यम् । स्वावच्छेदक-
विशिष्ट(२)स्वाश्रयाधिकरणवृत्त्यभावौयप्रतियोगिताभिन्नत्वेन व्याप-
कतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिता विशेषणीयेत्कैव प्रतियोगिता-

(१) द्रव्यत्वसाध्यकस्यले दोषस्य वारणीयतयेति पा० ।

(२) उभयत्र स्वपदं प्रतियोगितापरम् ।

वच्छेदकेत्यादेस्तात्पर्यात् । वाच्यत्वाद्यवच्छिन्नघटादिनिष्ठप्रतियोगितायाः स्वावच्छेदकविशिष्टस्वाश्रयाप्रसिद्धगा निरुक्तप्रतियोगिताभिन्नत्वेन तत्रिरूपकाभावमादाय वाच्यत्वादिसाध्यकस्यले लक्षणसमन्वयसम्भवात् । न च तथापि एतदभावभिन्नं मेयत्वादित्यादौ साध्यव्यापकतावच्छेदकसमानांघकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य एतदभावमात्रवृत्तेरभावमात्राधिकरणकतया अधिकरणस्वरूपत्वादेतदभावमेदादिरूपप्रतियोगिसमानाधिकरणतया निरुक्तप्रतियोगिताभिन्नव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभावो व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाव एवेत्यतिव्याप्तिरितिवाच्यम् । स्वावच्छेदकविशिष्टस्वाश्रयाधिकरणे स्वनिरूपकाभावत्वेन वर्तते योऽभावस्त्रैयप्रतियोगिताभिन्नत्वेन च व्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताया विशेषणैयतया एतदभावाधिकरणे च एतदभावभिन्ने एतदभावरूपैतदभावमेदाभावस्य वृत्तावपि ताट्टशाधिकरणे एतदभावमेदो नास्तीत्यप्रतीत्या एतदभावमेदत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वेन तस्यावृत्तित्वादेतदभावमेदत्वावच्छिन्नप्रतियोगितायां निरुक्तप्रतियोगिताभिदस्याक्षतत्वादित्याहुः । तच्चिन्त्यं, व्यापकतावटकसम्बन्धावच्छिन्नाभावनिवेशे व्यापकतागरीरे प्रतियोगिवैयधिकरणस्याभावाविशेषणत्वेऽपि संयोगादिना धूमादिसाध्यकव्यभिचारिण्ययोगोलकान्यत्वाभावमादायातिव्यासिवारणसम्भवात् तत्र तत्रिवेशप्रयोजनाभावेन (१) अव्याप्तवृत्तिसाध्याभावमादायाव्याप्त्यनवकाशात् अभावे व्याप्तवृत्तित्वादि-

(१) तत्र व्यापकतायां प्रतियोगिवैयधिकरणनिवेशप्रयोजनाभावेन ।

विग्रेषणव्याहृत्यसङ्गतेः, असु वा साध्यव्यापकतावच्छेदकस्यापि साध्यवन्निष्ठव्यधिकरणवर्मावच्छिन्नाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया तदभावव्यावर्त्तनाय व्यापकताशरीरे प्रतियोगिवैयधिकरण्यप्रवेशस्तथा प्येतादृशप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यविवक्षणे तस्य (१) अव्यासिवारणप्रयोजनकलाभिधानासङ्गतेः, अभावे तदनिवेशे व्याप्यवृत्तिसाध्यकेऽपि यावत्साध्यविषयकजन्यज्ञानव्यक्तिविशेषस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यविशिष्टप्रतियोग्यप्रसिद्धग्रा केवलान्वयिसाध्यके प्रतियोगिव्यधिकरण्यतादृशामावाप्रसिद्धेः (५) अव्यासिरिति चेत्र (६) प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोग्यप्रसिद्धग्रा केवलान्वयिसाध्यके प्रतियोगिव्यधिकरण्यतादृशामावाप्रसिद्धेः (७) ज्ञेयत्वादिना वाच्यत्वाद्यभावस्य तादृशभेदसामानाधिकरण-

(१) व्याप्यवृत्तित्वादिविशेषणस्य ।

(२) अत्र वदनीत्यत्र परे त्विति पा० ।

(३) प्रतियोगितावच्छेदकेत्यादेरर्थः इति पा० ।

(४) अथेत्यत्र न चेति पा० ।

(५) प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिव्यधिकरणसाध्याभावाप्रसिद्धेरिति पा० ।

(६) इति चेत्तेत्यत्र इति वाच्यमिति पा० ।

(७) स्वप्रतियोगिवृत्तिप्रतियोगितावच्छेदकताकभेदवृत्तिविमिति पा० ।

रूपं (१) प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिवैयधिकरणं सुघ-
टमेव, व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकस्य (२)
ज्ञेयत्वेन वाच्यत्ववद्देवस्यैव तथात्वात्, कपिसंयोगभाववान्
सेयत्वादित्यादौ कपिसंयोगादिरूपसाध्याभावस्यापि ज्ञेयत्वा-
दिना कपिसंयोगभावादिमद्देवसामानाधिकरणसत्त्वात् तस्य
च स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिवैयधिकरणनिरू-
पकाधिकरणाप्रसिद्धा अव्याप्तिरतः स्वप्रतियोगितावच्छेदकाव-
च्छिन्नत्वं भेदप्रतियोगितावच्छेदकतायां विशेषणं, तत्रैव कपि-
संयोगात्मकाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकीभूतसमवेतसामान्याभाव-
त्वावच्छिन्नसमवेतसामान्याभाववद्देवस्यापि निरुक्तप्रतियोगिता-
वच्छेदकतानिरूपकत्वात् तत्सामानाधिकरणमादाय कपि-
संयोगाद्यात्मकाभावानां प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगि-
वैयधिकरणवारणाय साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छे-
दकत्वेन प्रतियोगितावच्छेदकं विशेषणीयं, समर्वतसामा-
न्याभावत्वादेव कपिसंयोगभावादिव्यापकतानवच्छेदकतया न
दोषः । न चात्र साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदक-
त्वेन प्रतियोगितावच्छेदके विशेषिते तत्साध्यव्यक्त्यभावादीना-
मौद्दशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिवैयधिकरणं न घटते
साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकीभूत-स्वप्रतियोगिताव-

(१) तादृशभेदसमानाधिकरणतयेति या० ।

(२) व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिदृक्षिप्रतियोगितावच्छेदकताकभेद-
स्येति या० ।

च्छेदकाप्रसिद्धेः तथाच 'साध्याभावशेत्यादिना साध्याभावपदेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावविवक्षणासङ्गतिरिति वाच्यम्। 'साध्याभावशेत्यादिग्रन्थस्य व्याप्तिवृत्तित्वनिवेशकल्पे अभावे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्यादिविशेषणदानपरत्वात्, द्वितीयकल्पे च प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वे त्रितीयकल्पे च प्रतियोगितावच्छेदकस्य ताटृशव्यापकतावच्छेदकलेन विशेषणात्ताटृशरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताक एवाभावो लक्षणघटक इत्यर्थकल्पत्वात्। एतकल्पे अभावांशे ताटृशप्रतियोगिताकलविशेषणविरहेऽपि त्रितिविरहात् तत्रैव कपिसंयोगाभावत्वादिना घटादिमङ्गेदसामानाधिकरण्यमादाय तद्वैष्वारण्याय स्वप्रतियोगिवृत्तित्वं भेदप्रतियोगितावच्छेदकतायां विशेषणं, संयोगसामान्याभावादेरपि कपिसंयोगाद्यात्मकाभावप्रतियोगिताया कपिसंयोगाद्यात्मकाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदककपिसंयोगाभावत्वादिना संयोगसामान्याभाववद्वेदसामानाधिकरण्यमादाय तद्वैष्वतादवस्थ्यवारण्याय याटृशप्रतियोगितावच्छेदको यो धर्मस्तदवच्छिन्नताटृशप्रतियोगिताय वृत्तित्वमेव भेदप्रतियोगितावच्छेदकतायां निवेशनौयं, कपिसंयोगाभावत्वम् कपिसंयोगाभावनिष्ठप्रतियोगितायामेवावच्छेदकं संयोगसामान्याभावश्च न ताटृशप्रतियोगिताय इति न ताटृशभेदमादाय दोषः। भेदप्रतियोगितावच्छेदकतायां स्वप्रतियोगितावच्छेदकमस्वन्यावच्छिन्नत्वमपि निवेशनौयं तेन कपिसंयोगाद्यात्मकाभावस्य कपिसंयोगाभावत्वाद्यवच्छिन्नकपिसंयोगाभावादिनिष्ठविशेषितादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकभेदसामानाधि-

करण्येऽपि न तद्वोषतादवस्थ्यम् । एवं प्रतियोगितावच्छेदकावच्छेद-
नप्रतियोगिवैयधिकरण्यनिरूपकल्पं स्वनिष्ठं यत्स्वप्रतियोगितावच्छेद-
कावच्छेदस्वप्रतियोगिनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकताक्षेदसामाना-
धिकरण्यं तत्रिरूपकल्पम् अतो व्यधिकरण्यधर्मावच्छेदनाभावस्य
प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोग्यप्रसिद्धावपि न ताटशाधि-
करण्याप्रसिद्धिः (१) कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यादौ हेतुधिकरण्येऽपि
द्रव्यत्वादिना कपिसंयोगत्वादिना च द्रव्यत्वा-
दिनोभेदसत्त्वात्तस्यापि ताटशाधिकरण्यत्वापत्तिरतोऽवच्छेदनान-
निष्ठान्तयोरुपादानं, पूर्वकण्णादिवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावत्वादिरूप-
प्रतियोगितावच्छेदकरूपेण कपिसंयोगादिमङ्गेदमादाय तद्वोषताद-
वस्थ्यमतस्त्वप्रतियोगिताय्यनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकतायां तदव-
च्छेदकावच्छेदन्वत्वं विशेषणीयम् । एवं विशिष्टसाध्यव्यापकतावच्छे-
दकत्वेनापि प्रतियोगितावच्छेदकं विशेषणीयं, तेन संयोगी द्रव्यत्वा-
दित्यादौ संयोगाभावस्य द्रव्यवृत्तित्वात्तत्वप्रतियोगितावच्छेदक-
द्रव्यवृत्तित्वविशिष्टत्वावच्छेदनाभावत्वावच्छेदनद्रव्यवृत्तित्वविशिष्टत्वा-
वच्छेदनाभावनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकताक्षेदवस्थ्य द्रव्ये सत्त्वा-
त्तस्य न प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिरूपकल्पापत्तिः । एवं सम्बन्ध-
विशेषनिवेशनमपि (२) पूर्ववद्वृद्धमिति । तथाच स्वाध्ययनिष्ठभेद-
प्रतियोगितावच्छेदकसाध्यतावच्छेदकावच्छेदनव्यापकतावच्छेदक—

(१) प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिरूपकाधिकरण्याप्रसिद्धिः ।

(२) स्वप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धावच्छेदन्वत्वं भेदप्रतियोगितावच्छेदकतायां
निवेश्यं तेन कपिसंयोगो एतद्वृक्षत्वादित्यादौ नाव्याप्तिरित ।

रूपावच्छिन्ना यावत्यः प्रतियोगितास्तत्तदवच्छेदकावच्छिन्नतत्तदा-
श्यनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकताक्षेदवदधिकरणवृत्तित्वव्यापक-
तत्तसजातीयप्रतियोगितानिरूपकाभावत्वमेवेति निष्कर्षः (१)
साजात्यच्च पूर्वोक्तरूपेणेति (२) संक्षेपः । अभावे यथाश्रुतसाध्यप्रति-
योगिकत्वं परित्यज्य प्रतियोगितावच्छेदके साध्यतावच्छेदकावच्छि-
न्नव्यापकतावच्छेदकत्वविशेषणस्य व्याप्यवृत्तित्वादिविशेषणस्य च
व्याप्तिमाह (३) 'तेनेति, 'तत्तसाध्यव्यक्तेरभाववति हेतोर्वृत्तावपि
नाव्यासिरिति योजना, एतद्रूपवान् एतद्रसादित्यादौ प्रतियोगिता-
वच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणसाध्याभाववति हेतोरवृत्ते-
र्लंकणगमनादासम्भवः (४) । अथ साध्यवति एतद्रूप-तद्रूपोभयत्वा-
वच्छिन्नाभावसत्त्वेन तत्रापि लक्षणगमनासम्भवः । न च नासौ
प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणः प्रतियोगिता-
वच्छेदकीभूतोभयत्वेन रूपेण उभयवद्वेदस्य उभयवतोऽप्रसिद्ध-
त्वेनाप्रसिद्धेरिति वाच्यम् । उभयत्वेनान्यतरवद्वेदस्य ताटशाभाव-
प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नतत्तदप्रतियोगिवृत्तिप्रतियोगितावच्छेद-

(१) इति निष्कर्ष इत्यनन्तरं 'एवं सम्बन्धविशेषनिवेशनमपि पूर्ववद्वोध्यमिति
प्राहः' इति पाठः कस्मिंश्चिदादर्शपुस्तके वर्तते ।

(२) साजात्यच्च समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नत्व-व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नत्वा-
न्यतररूपेणेतीति पा० ।

(३) प्रयोजनमाहेति पा० ।

(४) प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणसाध्याभवत्त्वःसाध्य-
मेव तत्र हेतोरवृत्तेर्लंकणगमनादासम्भव इति पा० ।

कताकस्य उभयत्वेनान्यतराभाववति सत्त्वात् (१) तस्यापि (२) ताटशभेदमादाय तत्त्वात् (३) इति चेन्न, व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य स्वव्यापकसाध्यतावच्छेदकक्षप्रतियोगिताकस्य वा अभावस्य निवेशे ताटशेभयाभावादिवारणं सम्भवति इत्यभिप्रायेणाव्यासिलिखनात् । ‘अव्याप्यवृत्तेवेति । यद्यप्येतद्-ग्रन्थस्य स्वयमुक्तस्याभावे व्याप्यवृत्तित्वादिविशेषणस्य प्रयोजन-दर्शनपरत्वे साध्यपदं कपिसंयोगाभावादिपरमेव वाचं न तु कपि-संयोगादिपरं, कपिसंयोगादिसाध्यकस्थले कपिसंयोगाद्यभावस्य लक्षणघटकत्वेऽपि अधिकरणपदस्य व्याप्यवृत्तित्वादिनिरूपकाधि-करणपरताया अभावे व्याप्यवृत्तित्वादिनिवेशेऽपि आवश्यकत्वात्-दौयव्याप्यवृत्तितानिरूपकाधिकरणे गुणादौ हेतोरवृत्तेरव्याप्य-नवकाशात्, कपिसंयोगाभावादेगुणादौ निरच्छिन्नवृत्तिकत्वादि-रूपव्याप्यवृत्तित्वादिसत्त्वेन ताटशविशेषणेन व्यावर्त्तनासम्भवाच्च, तथाच कपिसंयोगाभावादिसाध्यकस्थले कपिसंयोगाद्यामकाभावस्य लक्षणघटकत्वेऽपि तदौयव्याप्यवृत्तितानिरूपकाधिकरणा-प्रसिद्धिरेवाव्यासिप्रयोजिका न तु ताटशभावौयाव्याप्यवृत्तिता-निरूपकाधिकरणे हेतोर्वृत्तिरिति । ‘वृत्तावपि हेतोरिति न सङ्ग-च्छते, तथाप्यभावे व्याप्यवृत्तितानिवेशानुपादाने यावदन्तर्गतकपि-संयोगादीनां व्याप्यवृत्तितानिरूपकाधिकरणाप्रसिद्धिः स्यादिति

(१) उभयत्वेनान्यतराभाववति साध्यवति सत्त्वादिति या० ।

(२) उभयत्वेनान्यतराभावस्यापीति ।

(३) प्रतियोगव्यधिकरणत्वात् ।

ताटशाधिकरणपर्यन्तं न विवक्षणीयं तथा सति अव्याप्तवृत्ति-
साध्यकस्यले हेतोः साध्याभाववृत्तित्वनिबन्धनाव्याप्तिः सा च
व्याप्तवृत्तित्वाद्युपादानान् भवतीत्यभिप्रायः । अथवा कपिसंयोगा-
दिसाध्यकस्यले हेतोः साध्याभावौयाव्याप्तवृत्तितानिरूपाधिकरण-
वृत्तित्वं तत्स्वलीयाव्याप्तिवारकव्याप्तवृत्तितानिरूपकाधिकरण-
वृत्तित्वनिवेशनौपयिकम् अतस्तदधीना या कपिसंयोगभावादि-
साध्यकस्यले कपिसंयोगाद्यात्मकाभावौयताटशाधिकरणप्रसिद्धि-
निबन्धनाव्याप्तिस्तसम्पादकमपीति न ताटशग्रन्थासङ्गतिः । एतेन
व्याप्तवृत्तितानिरूपकाधिकरणानिवेशे व्याप्तवृत्तिसाध्यकस्यलेऽपि
क्षणविशेषवृत्तित्वविशिष्टसाध्याभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरण-
घटितसाध्यव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्याप्तवृत्ते-
रधिकरणे हेतोर्वृत्या लक्षणगमनासम्भवात् असम्भव एव सम्भवती-
त्यव्याप्तिरिति लिखनं न युज्यते इत्यपि निरस्तम् । ननु तत्स्वाध्याभावाधिकरणवृत्तित्वस्य हेतुवृत्तितानवच्छेदकविशेषधर्म-व्यास-
ज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नाभावमादाय अभिचारिण्यतिव्याप्तिस्तस्त्वाध्याभाववृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावं निवेश्य तदार्थते चेत्, तदा
व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावसजातीयस्य ताटशस्य तदवृत्तित्वलेन घटायभावस्य प्रसिद्धिर्गुरुधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वाङ्गीकार एव सम्भवति, अन्यथा ताटशाभाववृत्तित्वत्वरूपलघुधर्मसमनियततया प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेः, अन्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छिन्नत्वनिवेशे झटदवृत्तित्वत्वान्यनिर्धूमवृत्तित्वोभयाभावादेनिर्धूमवृत्तित्वत्वादिसमनियतप्र-

तियोगिताकतया तद्विति धूमादिसाध्यकवङ्गादिहेतावतिव्याप्तेः, तत्त्वाध्याभाववहृत्तित्वविषेषव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नाभावादिनिवेशे च निर्धूमवृत्तित्वत्वादिना ङ्गदवृत्तित्व-घटाद्यन्यतराभावमादाय (१) तद्विषेषतावस्थमित्यन्यादृशमभावं तत्तदधिकरण-वृत्तित्वाभावपदेन विवक्षति, 'तद्विति, व्यापकान्तमनवच्छिन्नान्तत्त्वं प्रतियोगिताविशेषणं, प्रथमविशेषणप्रयोजनमाह, 'साध्याभाववहृत्तिविशेषेति यत्र व्यक्तौ हेतुरपि न वर्तते तादृशङ्गदादिव्यक्तीत्यर्थः, अभिचारनिरूपकहेत्वधिकरणमात्रवृत्तिर्योऽयोगोलकादिव्यक्तिविशेषादृत्तित्वादिरूपसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नाभावः (२) तद्वित्तिविशेषवृत्तित्वत्वाभावस्थहेतावसभवात् किञ्चिद्विशिष्टस्य तादृशाभाववहृत्तित्वस्याभावमादायातिप्रसङ्गं दर्शयति, 'पार्थिवत्वादिविशेषितस्येति, अग्रिमेण 'साध्याभाववहृत्तित्वस्येत्यनेनान्वितं, वङ्गगदौ पार्थिवत्वादिविशेषणाभावात्तद्विशिष्टनिर्धूमवृत्तित्वाभावस्यापि तत्र सत्त्वात्तमादायेत्यर्थः, द्वितीयविशेषणप्रयोजनं दर्शयति, 'द्वित्वाद्यवच्छिन्नस्येति घट-निर्धूमवृत्तित्वोभयत्वाद्यवच्छिन्नस्येत्यर्थः, 'नातिप्रसङ्ग-इति, ङ्गदादिवृत्तित्वत्व-पार्थिवत्वादिविशिष्टनिर्धूमवृत्तित्वत्वाद्यवच्छिन्नाभावप्रतियोगिताया वङ्गगदिवृत्तिनिर्धूमवृत्तित्वाद्यवृत्तितया तत्त्वाध्याभाववहृत्तित्वत्वाद्यव्यापकत्वात्, द्वित्वाद्यवच्छिन्नाभाव-

(१) हेत्ववृत्तित्व-घटवृत्तित्वान्यतराभावमादायेति पा० ।

(२) अयोगोलादिव्यक्तिविशेषादृत्तित्वादिरूपस्य साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपे अभेदेनान्वयः ।

प्रतियोगिताया द्विलादिवद्व्यासज्यवृत्तिलविरहेण निर्धूमवृत्तिलादिनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपनिर्धूमवृत्तिलत्वादिव्यापकत्वसत्त्वेऽपि व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नत्वात्ताट्टशाभावानां लक्षणाघटकत्वादिति भावः । व्यासज्यवृत्तिधर्मस्य तत्त्वाध्याभाववहृत्तिलिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपव्यापकत्वविरहात् तत्त्वाध्याभाववहृत्तिलत्वव्यापकधर्मावच्छिन्नाभावनिवेशे द्विलादिवच्छिन्नाभावमादायातिप्रसङ्गस्य वारणसम्भवेऽपि प्रतियोगितायां व्यापकत्वविशेषणाप्रवेशे निर्धूमवृत्तिलत्वादिना झटादिवृत्तिलघटान्यतराभावमादाय (१) अतिप्रसङ्गो न शक्यते वारयितुमिति तत्र तद्विशेषणप्रवेशस्यावश्यकले तत्तदभाववहृत्तिलत्वव्यापकधर्मावच्छिन्नायाः तत्तदभाववहृत्तिलत्वव्यापकप्रतियोगितायाः समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नत्वनियतत्वेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नतदभावासंग्रहः, तत्तदभाववहृत्तिलत्वव्यापकत्वेन विशेषितायां प्रतियोगितायां तत्तदभाववहृत्तिलत्वव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नत्वं निवेश्य वाच्यलत्वादिना साध्याभाववहृत्तिलत्वाभावसंग्रहसम्भवेऽपि गौरवमिति व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नाभाववारणाय ताट्टशधर्मानवच्छिन्नत्वमेव लाघवान्निवेशयितुमुचितमिति (२) तदेव निवेशितं, व्यासज्यवृत्तित्वं स्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वम् । ‘साध्याभाववहृत्तिलमिति साध्याभाववत्-

(१) हृदादिवृत्तिलघटवृत्तिलत्वान्यतराभावमादायेति पा० ।

(२) तत्त्वाध्याभाववहृत्तिलत्वव्यापकधर्मावच्छिन्नत्वापेक्षया । लाघवान्निवेशयितुमुचितमितीति पा० ।

सम्बद्धत्वमित्यर्थः, तेन तादामगादिसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धावपि
न तस्मभावच्छब्दहेतुकस्यलेऽव्याप्तिः, सम्बन्धप्रतियोगित्वरूप-
सम्बद्धत्वैकदेशे सम्बन्धे 'हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेनेति लृतीयार्थाभेदा-
न्वयः, 'वृत्तावपीति सम्बद्धत्वेऽपीत्यर्थः, 'न दोष इति, हेतुतावच्छे-
दकसम्बन्धानिवेशे वक्षिमान् धूमादित्यत्र वज्ञभाववत्संयुक्त-
तत्वावच्छब्दाभावप्रतियोगिताया वज्ञभाववत्समवेतत्वाद्यवृत्ति-
तया सामान्यतो वज्ञभाववहृत्तित्वं प्रत्यव्यापकत्वेन ताटशा-
भावस्य लक्षणघटकत्वानुपपत्तेः, वज्ञभाववहृत्तित्वत्वव्यापकप्रति-
योगिताकस्य तद्वृत्तित्वसामान्याभावस्य वज्ञभाववत्समवेतत्व-
वति धूमेऽसत्त्वादव्याप्तिः प्रसज्जर्ते, हेतुतावच्छेदकसम्बन्धनिवेशे च
निर्वक्षिसंयुक्तत्वावच्छब्दाभावस्यापि ताटशसम्बन्धावच्छब्दसाधा-
भाववहृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकत्वेन लक्षणघटकतया तमा-
दाय लक्षणसमन्वय इति भावः । 'इत्यच्च' हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन
साधाभाववहृत्तित्वविवक्षणे च, सतीति शेषः, एतदविवक्षणे च
वस्यमाणाप्रसिद्धिविरहादुपष्टभासङ्गतिः, 'हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन
कस्यचिदधिकरणे वर्तमान इति अनुयोगितासम्बन्धेन हेतुताव-
च्छेदकसम्बन्धवहृत्तिरित्यर्थः, अथवा हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन धर्म-
वहृत्तिरित्येवार्थः, विशिष्य हेतुतावच्छेदकपुरस्कारेण हेतुमत्त्व-
निवेशनसम्भवेऽपि बहुपदार्थघटितहेतुतावच्छेदकस्यले धर्मत्वेन
निवेशप्राप्त्यया तेन रूपेण निवेशे गौरवमिति सामान्यतो
निवेशलाभाय 'कस्यचिदित्यभिहितम् । अथ द्रव्यं गुण-कर्मान्यत्वे
सति सत्त्वादित्यादौ समानाधिकरणधर्मावच्छब्दप्रतियोगिता-

कस्यापि साध्याभावस्य सत्तादिरूपहेतुसमानाधिकरणसम्बन्धे-
ऽपि हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुसमानाधिकरणनिरूपसाध्याभावानां
व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकलनियमात्ताट्टशहेतुसमाना-
धिकरणत्वेनाभावविशेषणे केवलव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकलरूपेणैव साजात्यविवक्षणं सम्भवतौति तन्निवेशनमेवो-
चितमिति चेत्र, तथा सति ताट्टशयावक्षाध्याभावसजातीयवच्च-
स्यैव लक्षणत्वं सम्भवतौति व्यभिचारिणि समानाधिकरणधर्माव-
च्छिन्नाभावस्यापि विशिष्टहेतुसमानाधिकरणत्वेन लक्षणघटक-
तथा तद्घटितयावदभावसजातीयाप्रसिद्धैरवातिव्यासिविरहात्,
सद्वैतौ ताट्टशयावदभावसजातीयव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकयलिङ्गिदभावमादायैव लक्षणसमन्वयसम्भवादिति साध्या-
भाववहृत्तिवाभाववच्चविशेषणवैयर्थ्यापत्तेः । ‘हेतुतावच्छेदकसम्ब-
न्धेनेति समवायादिसम्बन्धेनेत्यर्थः, ‘साध्याभाववहृत्तिलस्य’
समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववहृत्तिलस्य, ‘न चतिरिति,
ताट्टशसाध्याभावस्य समवायादिसम्बन्धानुयोग्यवहृत्तितया व्यधि-
करणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव लक्षणघटकत्वात्तद्विति च ताट्टश-
सम्बन्धेनापि वृत्तेः प्रसिद्धेरिति भावः । अत च द्रव्यं गुणकर्मा-
न्यत्वे सति सत्त्वादित्यादावव्यासिविशेष-विशेषणसम्बन्धस्य परम्प-
रया हेतुत्वमभ्युपेत्य वारणीयेत्यभिप्रेत्य हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन
किञ्चिद्वाक्ष्यधिकरणवहृत्तिलमभावे विवक्षितम् । यदि च सत्तादेव
विशिष्टसत्त्वात्वादिना व्याप्त्यत्वं हेतुतावच्छेदकविशिष्टनिरूपित-
हेतुतावच्छेदकसम्बन्धाभिकरणतासामान्ये तत्त्वाध्याभाव-

सजातीयतत्तदधिकरणानुयोगिकत्वाभावं तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तितासामान्ये तत्तत्साध्याभावसजातीयहेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छन्नत्वविशिष्टहेतुतावच्छेदकावच्छेयत्वाभावं वा निवेश निर्वाह्यते तदा जातिमान् सत्त्वादित्यादातुपदर्शिताप्रसिद्धिनिबन्धनाव्याप्तरूपत्विवच्चामन्तरेणैव (१) वारणं सम्भवतीत्यवधेयम् ।

इति मिश्रस्य साजात्यघटितप्रथमलक्षणाव्याख्या ।

तत्त्वचिन्तामणि-दीधितिः ।

मिश्रोक्तसाजात्यघटितद्वितीयलक्षणम् ।

यद्वा यावन्तस्तादृशाः साध्याभावाः प्रत्येकं तेषां सजातीयस्य व्यापकीभूतस्य व्यप्यवृत्तेरभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकेन धर्मेण यदूपावच्छिद्धं प्रति व्यापकत्वमवच्छिद्यते तदूपवस्त्वं तत्त्वं साधनस्य तादृशाभावप्रतियोगित्वं तदवच्छेदकत्वं वा साधनतावच्छेदकस्येति तु न वक्तव्यम् द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ सत्त्वादेगुण-कर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वात्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकतादृशाभावप्रतियोगित्वादतिव्याप्तिः ज्ञीयं प्रमेयादित्यादौ प्रमेयत्वादेस्तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वादव्याप्तिश्च प्रमेयत्वव्यधिकरणप्रतियोगित्वस्याप्रसिद्धिः ।

(१) हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन कस्यचिदधिकरणे वर्तमानसाध्याभावविवक्षामन्तरेणैवेत्यर्थः ।

गादाधरी विवृतिः ।

मिश्रासु साध्याभावबद्वित्तित्वाभावरूपव्याप्तेर्जातिमान् सत्त्वात्
द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादावव्याप्तिमालोच्च सकलसाध्याभावविनि-
ष्टाभावप्रतियोगित्वरूपमेव व्याप्तिं साजात्यादिवर्णनया परिष्कृत-
वन्तः तत्परिस्तुते च यथाश्रुते वच्चमाणदोषमुद्भृत्युभावप्रतियो-
गित्वस्थले स्वावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकतप्रतियोगितावच्छेदक-
कत्वरूपपारिभाषिकतप्रतियोगितावच्छेदकत्वाश्रयहेतुतावच्छेद-
कवच्च निवेशयस्तादृशलक्षणमाह, ‘यदेति, ‘ताटशाः’ व्याप्त्यृ-
त्तयः, ‘साध्याभावाः’ साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदक-
रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाः, ‘प्रत्येकन्तेषां सजातीयस्य व्या-
पकीभूतस्य’ एकैकं तदभावसजातीयस्य तत्तदभावव्यापकीभूतस्य,
‘व्याप्त्यृत्तेरभावस्य’, ‘प्रतियोगितावच्छेदकेन धर्मेण यद्वूपावच्छिन्नं
प्रति व्यापकत्वमवच्छदते’ प्रतियोगितावच्छेदकं यज्जेतुतावच्छेद-
कावच्छिन्ननिरूपितव्यापकतावच्छेदवां, ‘तद्वूपवच्चं’, ‘तत्त्वं’ तेन
रूपेण व्याप्त्यत्वं, वक्षिमान् धूमादित्यादौ वक्षित्वाद्यवच्छिन्नव-
क्षणाद्यभावसजातीयस्तद्वापकीभूतो धूमत्वाद्यवच्छिन्नधूमाद्यभावः,
वक्षित्वाद्यवच्छिन्नघटाद्यभावसजातीयस्तद्वापकीभूतो धूमत्वाद्य-
वच्छिन्नघटाद्यभावस्तव्यापत्योगितावच्छेदकं धूमत्वाद्यवच्छिन्नव्याप-
कतावच्छेदकमिति लक्षणसमन्वयः । व्यभिचारिणि धूमत्वाद्य-
वच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकधूमत्वाद्यवच्छिन्नघटाद्यभाव-ताटशवक्षि-
त्वाद्यवच्छिन्नवक्षणाद्यभावसजातीयतत्तदभावव्यापकवक्षित्वाद्यव-
च्छिन्नघटाद्यभाववक्षित्वाद्यवच्छिन्नवक्षणाद्यभावप्रतियोगितावच्छेद-

कवङ्गित्वादैर्वंकित्वाद्यवच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकत्वेऽपि ताटृशयाव-
साध्याभावान्तर्गतधूमत्वाद्यवच्छिन्नधूमाद्यभावसजातीयतद्ग्रापका-
भावप्रतियोगितावच्छेदकस्य कस्यापि वङ्गित्वाद्यवच्छिन्नव्यापक-
तावच्छेदकत्वाभावान्नातिव्यासिः । प्रयमाभावे व्याप्तवृत्तित्वविशेष-
णात् कपिसंयोगी एतदृक्त्वादित्यादौ कपिसंयोगत्वाद्यवच्छिन्न-
कपिसंयोगभावस्य केवलान्वयिनः सजातीयस्य व्यापकीभूत-
व्याप्तवृत्त्यभावस्याप्रसिद्धावपि न क्तिः व्याप्तवृत्तित्वविविष्टतद-
भावं प्रलेतदृक्त्वाद्यभावस्य व्यापकत्वात्, साध्यतावच्छेदकसम्ब-
न्धेन साध्यव्यापकताया विवक्षणीयतया संयोगेन द्रव्यस्या-
व्याप्तवृत्तितामते संयोगेन तत्साध्यके ताटृशसम्बन्धेन व्यापकता-
प्रसिद्धर्थं व्यापकताघटकाभावे प्रतियोगिवैयधिकरणस्यावश्यं
निवेशनीयतया साध्यवक्षिष्ठप्रतियोगिसमानाधिकरणाभावप्रति-
योगितावच्छेदकस्यापि संयोगत्वादैः साध्यव्यापकतावच्छेदकत्व-
मक्तमिति ध्येयम् । नानाव्यक्तिसाध्यके तत्त्वाध्यव्यक्त्यभावस्य
नानाधिकरणकैकव्यक्तिसाध्यके यक्षित्वाधिकरणवृत्तित्वविशिष्ट-
साध्याभावस्य व्यापकीभूतोऽभावो न हेतुतावच्छेदकावच्छिन्न-
व्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताक इति ताटृशसाध्या-
भावव्यावर्त्तनाय साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतापकतावच्छे-
दकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनिवेशनं, व्यापकता च साध्य-
तावच्छेदकसम्बन्धघटिता ग्राह्या तेन सप्तवायेन द्रव्यत्वादिसाध्यक-
गुणादिहेतौ विषयतया साध्यव्यापकस्य ज्ञानादैः साध्यता-
वच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाभावं प्रति हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न-

हेत्वभावस्यापकत्वेऽपि (१) न चतिः । साध्याभावश्च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छन्नप्रतियोगिताको ग्राह्यः, तेन संयोगादिना वक्षगादिसाध्यक-धूमादिहेतौ समवायादिसम्बन्धावच्छन्नवक्षग्रायभावं प्रति संयोगादिना धूमादेरभावस्यापकत्वेऽपि न चतिः । व्यभिचारिणि समानाधिकरणधर्मावच्छन्नाभावव्यापकव्यधिकरणहेतुतावच्छेदकाद्यवच्छन्नप्रतियोगिताकाभावमादायातिप्रसङ्गवारणाय सजातीयत्वोपादानम् । व्यतिरेकिसाध्यकस्याले यावत्साध्याभावसजातीयाप्रसिद्धग्रा एकैकतत्सजातीयत्वनिवेशनं, सजात्यघटकसमानाधिकरणधर्मावच्छन्नप्रतियोगिताकत्वादिकमनुगतं पूर्वनिरुक्तभेदकृटरूपमेव ग्राह्यं अन्यथा यत्र भिन्न-भिन्नसम्बन्धेन साध्यहेतुभावस्तुत्र साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावस्य यादृशप्रतियोगितानिरूपकत्वं तस्यैव तद्वत्तया सजातीयत्वेन तत्सजातीयाभावनिरूपितहेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छन्नप्रतियोगिताप्रसिद्धेः (२) सजातीयस्यापि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छन्नाभावस्य निवेशे हेतुव्यापकताया अपि तत्सम्बन्धघटिताया विवक्षणे उक्ताप्रसिद्धिनिबन्धनदोषासम्बद्धेऽपि सजातीयव्यापकीभूताभावस्येत्यादिवैयर्थ्यस्य दुर्बारत्वात्, (३) तत्परित्यागे च चरमलक्षणं एव पर्यवसानात् । अथ सजातीया-

(१) हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छन्नहेतुव्यापकाभावस्यापकत्वेऽपीति पा० ।

(२) सजातीयत्वेन तत्सजातीयहेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छन्नाभावप्रसिद्धेरिति पा० ।

(३) व्यापकीभूतस्येत्यादैवैयर्थ्यस्य दुर्बारत्वादिति पा० ।

भावे हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकल्पस्यानिवेशे-
ऽपि स्वमादनिष्ठयाश्रुतसाजात्यनिवेशपत्रे नातिप्रसङ्गः आत्मता-
दिसाध्यके विषयतासम्बन्धेन हेतौ ज्ञानादौ समवायादिसम्बन्धा-
वच्छिन्नज्ञानाद्यभावस्य साध्याभावव्यापकत्वेऽपि यथाश्रुतसाजा-
त्याभावेनातिव्याप्तप्रमत्तेः, संयोगादिना वङ्गादौ साध्ये समवाया-
दिना हेतुं रूपविशेषं प्रति हेतुतावच्छेदकसमवायेन वङ्गाद्य-
भावप्रतियोगिनोऽव्यापकत्वेऽपि च न दोषः साध्यतावच्छेदक-
सम्बन्धेनैव हेतुव्यापकताया विवक्षणीयत्वात् इति चेत्तर्हि,
सजातीयाभावे साध्याभावव्यापकत्वविशेषणस्य वैयर्थ्यमापद्येत
स्वाव्यापकाभावस्य स्वसाजात्यविरहेणैव व्यावर्त्तनात्, व्यभिचा-
रिणि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभावसजातीयहेतुतावच्छे-
दकाद्यवच्छिन्नहेत्वाद्यभावमादायातिप्रसङ्गस्य वारणाय व्यापकी-
भूतस्येति, व्यभिचारिणोऽभावस्य च व्यभिचारनिरूपकाधिकरण-
साधारणसाध्याभावव्यापकत्वात्र दोषः। व्यापकत्वच्च न तत्समाना-
धिकरणभावाप्रतियोगित्वं, सर्वस्यैव ताटशिल्वाद्यवच्छिन्नाभाव-
प्रतियोगितया असम्भवात्। न च तदधिकरणवृत्तित्वं हेतुतावच्छे-
दकसम्बन्धेनावश्यं वाच्यं तथाच वङ्गाद्यभाववति धूमाद्यभावस्य
धूमाद्यनामकहिल्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य संयोगादिरूपहेतुतावच्छे-
दकसम्बन्धेनावश्या न तमादाय दोषावसर इति वाच्यम्।
एवमपि यत्र स्वरूपसम्बन्धेन हेतुता तत्र ताटशाभावप्रतियोगि-
तया हेत्वभावस्य व्यापकत्वानुपपत्तेद्वारत्वात्। नापि ताटशा-
भावप्रतियोगितानवच्छेदकरूपवच्चम् तत्, अभावत्वाद्यात्मकता-

दृशरूपमादायाभावमावस्यैव व्यापकतया व्यापकत्वस्याव्यावर्त्तक-
तापत्तेः एवं वङ्गाद्यभाववति धूमावयवादौ समवायादिना वर्त्त-
मानं धूमादिरूपमभावमादाय तदभावस्य व्यापकताभङ्गभिया हेतु-
तावच्छेदकसम्बन्धेन सामानाधिकरणस्य निवेशनौयतया सत्तावान्
जातेरित्यादौ सत्ताद्यभाववति सामान्यादौ हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन
वृत्तेरप्रसिद्धा अव्यासिष्वेति, तद्विनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगिता-
नवच्छेदकत्वनेव साध्याभावव्यापकत्वं निर्धूमो वङ्गिशून्यत्वादि-
त्यादौ हेत्वभावस्य वङ्गगदेश प्रत्येकं धूमादिमन्त्रिष्ठभेदप्रतियोगि-
ताच्छेदकत्वेऽपि अखण्डस्य निर्वक्त्वप्रकारकप्रमाविषयत्वाद्यभा-
वस्य तादृशव्यापकतासम्भवात् तवतियोगितावच्छेदकावच्छन्नस्य
हेतुव्यापकत्यैव लक्षणसमन्वयः । तद्विनिष्ठत्वं दैशिकविशेषणतया
ग्राह्यं, अतो वङ्गाद्यभाववति धूमाद्यभाववद्देशस्य कालिक-
सम्बन्धेन वृत्तावपि न क्षतिः । अभावाभावस्य प्रतियोगिरूपत्वे-
ऽपि अभाववद्दोऽतिरिक्त एवातो धूमाद्यभाववत्ययोगोलकादौ
दैशिकविशेषणतयावङ्गाद्यभाववद्देशस्य वृत्तिरव्याहतैवेति न
वङ्गगदेशभावस्य धूमाद्यभावव्यापकतापत्तिः । अथवा यदौयदैशि-
कविशेषणतासम्बन्धसामान्ये तत्त्वाध्याभाववद्यत्किञ्चिद्व्यत्यनु-
योगिकत्वाभावस्तदन्यत्वमेव तत्तदभावव्यापकत्वम् । ‘अभावस्येति
भावमिन्नस्येत्यर्थः, तेन धूमवान् जलत्वाभावादित्यादौ (१) जल-
त्वादिनिरूपितदैशिकविशेषणताया अप्रसिद्धा तत्र निरुक्तमेद-
कूटात्मकव्यापकतासत्त्वेऽपि नातिव्यासिः । अभावरूपसङ्केतौ हे-

(१) हुदत्वाभावादित्यादर्वात् पा० ।

तु मत्त्वप्रकारकप्रमाविषयत्वाद्यभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छन्न-
व्यापकतामादायैव लक्षणसमन्वयः । धूमवान् वक्तेरित्यादावयोगो-
लकादावप्युत्पत्तिकालावच्छेदेन वर्तमानस्य वक्त्ताद्यभावस्य निरु-
क्तयापकतासत्त्वादतिव्यासिरतः 'व्याप्यवृत्तेरिति । यद्यपि तादृशा-
भावा अपि झटादौ व्याप्यवृत्तयस्तथापि व्याप्यहत्तित्वविशिष्टस्य
व्यापकत्वं विवक्षणीयं, अनवच्छन्नविशेषणतासम्बन्धेन व्यापकता-
निवेशलाभायैव वा तदुक्तम् । अवच्छन्नवृत्तिकान्वयत्वरूपं व्याप्यवृ-
त्तित्वन्तु न शक्यते निवेशयितुं संयोगेन सज्जेतौ हेतुतावच्छेदकसम्ब-
न्धावच्छन्नहेत्वभावस्यातथात्वात् 'प्रतियोगितावच्छेदकेतत्र प्रति-
योगिता हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छन्नावाद्याद्या, अत्यथा व्यधिक-
रणसम्बन्धावच्छन्नप्रतियोगिताकहेत्वभावस्य साध्याभावव्यापकस्य
समनियताभावैव्यमते व्यधिकरणधर्मावच्छन्नप्रतियोगिताका-
भावरूपतया समानाधिकरणधर्मावच्छन्नसाध्याभावासजातीयत्वेन
तमादायातिव्यासिविरहेऽपि आत्मत्वादिसाध्यके विषयतया हेतौ
ज्ञानादौ साध्याभावव्यापकसमवायसम्बन्धावच्छन्नज्ञानाद्यभाव-
मादायातिव्यासिः (१) अभावे हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छन्नप्रति-
योगिताकत्वविशेषणं प्रवेश्य च नातिप्रसङ्गवारणसम्भवः, सम-
नियताभावैक्ये समवायसम्बन्धावच्छन्नज्ञानाद्यभावस्यापि स्वसम-
वायिविषयकत्वसम्बन्धेन ज्ञानादिविशिष्टज्ञानादेर्विषयतासम्बन्धा-
वच्छन्नाभावसमनियतत्वेन तादृशसम्बन्धावच्छन्नप्रतियोगिताक-
त्वात्, धूमाद्यभावव्यापकमहानसौयवक्त्ताभावप्रतियोगिनो वक्त्ति-

(१) अतिप्रसङ्गादिति पा० ।

त्वादिना वक्त्रित्वाद्यवच्छिन्नव्यापकत्वादतिप्रसङ्गः इति प्रतियो-
गिनो व्यापकतामुपेक्ष्य प्रतियोगितावच्छेदकस्य तदवच्छेदकत्व-
पर्यन्तानुधावनम् । इत्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादौ साधाभावव्याप-
काभावप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टसत्त्वात्वादेहेतुतावच्छेदकोपल-
च्छित्तेतुव्यापकतावच्छेदकत्वासम्भवात् यं प्रतीत्यनुक्ता यदूपाव-
च्छित्तं प्रतीत्युक्तं, व्यापकता च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन याह्या
अतो महाकालभिन्नं कालत्वादित्यादौ साधाभावव्यापकाभाव-
प्रतियोगितावच्छेदकस्य साध्यतावच्छेदकादेः कालिकादिसम्बन्धेन
हेतुव्यापकतायामवच्छेदकत्वेऽपि नातिव्यासिप्रसङ्गः । व्यापक-
तावच्छेदकताघटकसम्बन्धमेदनिवेशनादिकं स्वयमूर्ह्यम् (१) ।
न च धूमवान् वक्त्रिमत्त्वप्रकारकप्रमाविषयत्वादित्यादावति-
व्यासिधूमाद्यभावव्यापकधूमाद्यभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकजला-
दिवृत्तिविशिष्टधूमाभावाभावत्वादेहेतुतावच्छेदकस्वरूपसम्बन्ध-
घटित्तेतुव्यापकतायामवच्छेदकत्वादिति वाच्यम् । भाववृत्ति-
प्रतियोगितावच्छेदकस्य व्यापकतावच्छेदकताया विवक्षणी-
यत्वात् ।

यथाश्रुतमित्यलक्षणमुपन्यस्य दूषयति, 'साधनस्येति, 'ताट्टशेति
ये ये साधाभावाः प्रसिद्धास्तत्त्वजातीय-तत्त्वद्वापकेत्यर्थः । तत्-
प्रतियोगितादये सम्बन्धविशेषावच्छिन्नत्वमनिवेश्य साध्यताव-
च्छेदकसम्बन्धघटितसाध्य-हेतुव्यापकत्वयोर्निवेशम् न सम्यक्
तथा सति ताट्टशमाधाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यदूपावच्छिन्न-

(१) व्यापकताघटकसम्बन्धमेदनिवेशनादिकं स्वयमूर्ह्यमिति पा० ।

व्यापकतावच्छेदकं इत्येतावतैव सामञ्जस्ये सजातीयव्यापकाभावांशस्यानतिप्रयोजकत्वापत्तेः, उक्तरीत्यनुसरणे च संयोगेन वङ्गादौ साध्ये रूपविशेषादेः समवायेन हेतुतायां संयोगेन साध्यापक्षस्य वक्त्रेहेतुतावच्छेदकसमवायेन हेत्वव्यापकत्वेनाव्याप्तवारणाय द्वितीयाभावनिवेशस्यावश्यकत्वात् (१) । 'तदवच्छेदकत्वं' ताटशप्रतियोगितावच्छेदकत्वं, आद्ये 'द्रव्यं सत्त्वादित्यादाविति, द्वितीये 'ज्ञेयं प्रमेयादित्यादाविति । ननु प्रमेयत्वादेः केवलान्वयितावच्छेदकत्वेऽपि वाच्यत्वत्वादेरिव साध्याभावव्यापकव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमन्तमेवेत्याशङ्कां निरस्यति, 'प्रमेयत्वव्यधिकरणेति, प्रमेयत्वस्य केवलान्वयित्वादिति भावः । धूमाद्यभावं प्रति विषयितादिसम्बन्धेन वक्त्रित्वाद्यवच्छिन्नस्य योऽभावस्तस्य व्यापकत्वात्तमादाय आत्मत्वे साध्ये समवायेन द्रव्यत्वे हेतौ आत्मत्वाभावं प्रति विषयितासम्बन्धेन द्रव्यत्ववज्ञानस्य यः समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभावस्तस्य व्यापकत्वात्तमादाय चातिप्रसङ्गस्य वारणाय प्रतियोगितावच्छेदकतायां हेतुतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्यावश्यकिवेशनीयतया व्यधिकरणसमवायादिसम्बन्धेन प्रमेयत्वस्याभावप्रतियोगितायामसमानाधिकरणतयावच्छेदकत्वसम्बन्धेऽपि न निस्तार इत्यवधेयम् । अन्योन्याभाव एव व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नावच्छेदकताकोन लत्यन्ताभाव इत्याशयेनेदं, अन्यथा घटत्वावच्छिन्नप्रमेयत्वा-

(१) तत्प्रतियोगिताद्य इत्यादिः आवश्यकत्वादित्यन्तः पाठः वङ्गम् आदर्थपुस्तकेषु नात्ति ।

वच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभावसादाय लक्षणगमनसम्भवात् (१)। इदमुपलक्षणं गुरुधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वे काम्बुद्रीवादिभत्तायवच्छिन्नहेतुकाव्याप्तिरिपि द्रष्टव्या । एतेन व्यापकीभूताभावप्रतियोगितायां हेतुतावच्छेदकानवच्छिन्नत्व-व्यधिकरणधर्मानवच्छिन्नत्वोभयाभावविवक्षणे प्रभेयहेतुकस्यले वाचत्वादिनाघटायभावप्रतियोगितायां तादृशोभयाभावसत्त्वेन लक्षणसमन्वयेऽपि न निष्ठारः । उक्तस्यले हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नत्वाप्रसिद्धा अप्रतीकारात् ।

इति साजात्यघटितद्वितीयलक्षणव्याख्या ।

तत्त्वचिन्तामणि-दीधितिः ।

मिश्रोक्तलघुलक्षणम् ।

यद्वा यावन्तस्तादृशाः साध्याभावाः प्रत्येकं तत्प्रयोगितावच्छेदकेन धर्मेण यदूपावच्छिन्नं प्रति व्यापकत्वसवच्छिद्यते तदूपवत्वं वा तत्त्वमित्याहुः ।

गादाधरी विवृतिः ।

उक्तलक्षणे सजातीयादिपदपरित्यागेन लघुलक्षणमाह, 'यद्वे-

(१) लक्षणगमनसम्भवादित्यनन्तरं 'साध्याभावव्यापकतत्वसजातीयाभावप्रतियोगितायां यदूपाभवच्छिन्नत्व-समानाधिकरणधर्मस्याप्तिरिति विवक्षणेनैव तद्वोषोऽपि गुरुधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वे काम्बुद्रीवादिभत्तायवच्छिन्नहेतुकाव्याप्तिरिति लक्षणे रुक्षास्यते हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नत्वाप्रसिद्धरिपि द्रष्टव्या' इति कस्यचिदादर्शपुस्तकस्य पाठः ।

ति, व्यभिचारिणि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावादिकसाधायाति-
व्यासेव्वारणाय 'यावन्त इति, वङ्गिमान् धूमादित्यादौ महा-
नसौयवङ्गित्वाद्यवच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकस्य धूमलाद्य-
वच्छिन्नव्यापकतानवच्छेदकतया अव्यासिरिति 'ताष्ट्रशा इति
साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताका इत्यर्थः । अत्र व्याप्तवृत्तिविशेषणं प्रयोजनाभावादनुपा-
देयं (१) । साध्याभावसज्जातीयत्वादिविशेषणावच्छिन्नस्याप्यभावान्त-
रस्य प्रक्रान्तत्वात्ताष्ट्रपदे तत्परत्वभ्रमस्य भट्टितिनिरासाय (२)
अभावा इत्येतन्मावमनभिधाय साध्याभावा इत्युक्तं, यावत्साध्या-
भावनिरूपिता न काचिदपि प्रतियोगितेति 'प्रत्येकपदं,
अत्र च व्यभिचारिणं प्रत्यपि क्वचित् (३) किञ्चित्सम्बन्धेन
साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्य व्यापकतया अतिप्रसङ्गावरणाय
प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेनैव व्यापकता निवेशनीया, इत्यच्च
समवायसम्बन्धावच्छिन्नवङ्गाद्यभावप्रतियोगितावच्छेदकसमवाया-
दिसम्बन्धेन वङ्गित्वाद्यवच्छिन्नस्य धूमाद्यव्यापकत्वादसम्भव इति
प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेनैव साध्यव्यापकता विवक्षणीया तथाच
केवलान्वयिसाध्यकस्यले व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभाव-

(१) तथाच साध्यव्यापकत्वं प्रतियोगिवैव्यधिकरणयावटितमेव, तर्ज्जिवेशे-
प्रयोजनाभावादितभावः ।

(२) ननु तत्परत्वभ्रमे का चतिरिति चेत्, न, वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ
साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नाभावसज्जातीययावदभावान्तर्गतघटत्वेन पटा-
भाशादीनां प्रतियोगितावच्छेदकस्य हेतोर्व्यापकतानवच्छेदकतया अव्यासेरिति ।

(३) जन्मसाक्रांतिकरणकहेतुकस्यले ।

मादाय निर्वाहो न भवतीति व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्योपयोगिता वोधा धूमवान् वक्षेरित्यादौ धूमाद्यभावप्रतियोगितावच्छेदकजलादिवृत्तिलविशिष्टधूमाद्यभावाभावलेन वक्षगादिव्यापकत्वे पि नातिव्याप्तिः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपितस्वावच्छेदकसम्बन्धविशिष्टव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्ना यावत्यः प्रतियोगिताः प्रत्येकं तदवच्छेदकरूपेण तदवच्छेदकसम्बन्धेन यद्यूपावच्छिन्नं प्रति व्यापकत्वमित्येतादृशार्थस्यैव विवक्षणीयत्वात् । साध्यव्यापकतावच्छेदकं यद्यद्युपं तेन व्यापकत्वविवक्षणे व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावोपयोगिता न घटते इति साध्यव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वेन व्यापकतावच्छेदकनिवेशः, यथासन्निवेशे (१) न वैयर्थ्यं, प्रतियोगितायाः स्वरूपसम्बन्धरूपत्वे वक्षित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताया वक्षगादिव्यक्तिभेदेन भिन्नाया धूमत्वाद्यच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकत्वं न सम्भवतीति व्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताया व्यापकतावच्छेदकत्वं न निवेशितम् ।

इति मिश्रोक्तसाजात्याघटितलघुलणव्याख्या ।

तत्त्वचिन्तामणि-दीधितिः ।

कूटाघटितलक्षणम् ।

परे तु वृत्तिमदृत्तयो यावन्तः साध्याभाववदृत्ति-

(१) ननु व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावसंग्राहकविशेषणस्य व्यर्थत्वात् कथमेवभिन्नत आह, यथासन्निवेश इति ।

त्वाभावास्तदूपत्वत्वं व्याप्तिः येन सम्बन्धेन हेतुता तेनैव
हृत्तिमत्त्वमपि बोध्यं तेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नवक्षः-
भाववति संयोगेन या हृत्तिस्तदभावस्य जात्यादौ वर्त्त-
मानस्य धूमादावसत्त्वेऽपि न ज्ञतिः । साध्याभावश्च
पूर्ववद्वोध्यः, तद्वृत्तित्वाभावोपि स्वव्यापक-तत्त्वाध्या-
भाववद्वृत्तित्वातिरिक्तेन समानाधिकरणेन साध्याभाववद्वृ-
त्तित्वहृत्तिना वा धर्मणानवच्छिन्नप्रतियोगिताकोबोध्यः
तेनालोकाद्यहृत्तित्वेन रूपेण योवक्षिसामान्याभाववद्वृ-
त्तित्वस्य यश्चेष्वनत्वाद्यवच्छिन्नवक्षःभावाधिकरणीभूत-
महानसहृत्तित्वादेरभावस्तस्य धूमादौ स्वनिष्ठसाध्या-
भाववद्वृत्तित्वविरहस्य च हेत्वन्तरहृत्तेः स्वस्मिन्नसत्त्वे-
ऽपि न ज्ञतिरित्याहुः ।

गादाधरी विवृतिः ।

कूटघटितनक्षणे व्यभिचारिणि साध्याभाववद्वृत्तित्वव्या-
पकप्रतियोगिताको न निर्धूमहृत्तित्वाद्यवच्छिन्नाभावः, अपि
तु जगद्वृत्तित्वसामान्याभाव एव, स च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्न-
प्रतियोगिताक एव हृत्तिमद्वृत्तिरित्यतिव्यासिवारणाय कूट-
पदमुपात्तं तादृशातिव्याप्तिश्च समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाव-
साधारणरूपेण साध्याभावस्य व्याप्ततावच्छेदककोटी प्रवेशन-

एव प्रसज्जते न तु विशिष्टसाध्याभावनिवेशि, तथा सति निर्धूम-
वृत्तित्वावच्छन्नाभावस्यापि लक्षणघटकतानिर्वाहादिति कूट-
पदमनुपादाय विशिष्ट साध्याभावं निवेश्यैव लक्षणसुचितं तदु-
पादाने बङ्गनां दोषाणां वक्ष्यमाणल्लादिति कूटघटितलक्षणवादिनां
मतमाक्षेसुं कूटाघटितं तज्ज्ञाणं दर्शयति, ‘परे त्वित्यादिना,
साध्याभाववद्वृत्तित्वस्य व्यधिकरणधर्मावच्छन्नाभावमादाय व्यभि-
चारिमात्रेऽतिव्याप्तिरतो ‘यावन्त इति, तथा सति समा-
नाधिकरणधर्मावच्छन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वस्य समानाधिकरण-
धर्मावच्छन्नाभावस्य यावत्ताटशाभावान्तर्गतस्य व्यभिचारित्य-
सत्त्वाचातिव्याप्तिः । वृत्तिमद्वृत्तित्वानुपादाने समानाधिकरण-
धर्मावच्छन्नप्रतियोगिताकस्य व्यधिकरणधर्मावच्छन्नसाध्याभाव-
वत्संयुक्तत्वाद्यभावस्यासंयुक्तादौ प्रसिद्धस्य हेतावसत्त्वात् संयोग-
दिसम्बन्धेन हेतावव्याप्तिः न त्वसम्भवः यादृशसम्बन्धस्य प्रति-
योगितं वस्तुमात्र एव तादात्म-विषयतादिरूपताटशसम्बन्धेन
हेतावैव परं लक्षणसमन्वयो भवति ताटशसम्बन्धेन जगत्सम्ब-
द्धत्वस्य समानाधिकरणधर्मावच्छन्नाभावाप्रसिद्धेरिति तदुपादा-
नम् । ननु वृत्तिमद्वृत्तित्वोपादानेऽपि जगत्संयुक्तत्वाद्यावर्च्छन्ना-
भावस्य जात्यादिरूपवृत्तिमति वर्त्तमानस्य वारणासम्भवाहङ्गिमान्
धूमादित्यादाव्याप्तिदुर्व्वारैव निर्धूमसंयुक्तत्वाद्यभावस्य निर्धूम-
वृत्तित्वाद्यापकप्रतियोगिताकतया वृत्तिमन्नावस्यैव निर्धूम-
कालादिवृत्तित्वेन च निर्धूमवृत्तित्वसामान्याभावस्य व्यधिकरण-
धर्मावच्छन्नप्रतियोगिताकस्यैव वृत्तिमद्वृत्तित्वेन धूमवान् वङ्गे-

रित्यादावतिव्यासेर्वारणाय हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभाव-
वहृत्तित्वस्यैव निवेशनीयतया (१) यत्र संयोगादिना हेतुत्वं तत्र
जगत्संयुक्तत्वाद्यवच्छिन्नाभावसापि हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न-
साध्याभाववहृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताक्त्वेन लक्षणघटकत्वात्-
वृत्तिमत्पदस्य यथाशुतार्थकले कालिकसम्बन्धेन गगनादेरवृत्तित्व-
मते तेन सम्बन्धेन यत्र हेतुता तत्रैव परमव्यासिवारकता तेन सम्ब-
न्धेन जगहृत्तित्वाभावसाहृत्तिमात्रे प्रसिद्धत्वादित्यत आह, ‘हेतु-
तावच्छेदकसम्बन्धेनेति, ‘न चतिरिति नाव्यासिरित्यर्थः, न तु ना-
सम्भवः तादात्म्य-कालिकादिसम्बन्धेन हेतौ लक्षणसमन्वयसम्भ-
वात् (२) । ननु नानाव्यक्तिसाधके तत्त्वाध्यव्यक्त्यभाववहृत्तित्वा-
भावस्य हेतावसत्त्वादव्यासिः कूटघटितलक्षण इवात्रापि साध्यताव-
च्छेदकसमन्यितप्रतियोगिताकाभावनिवेशेऽपि तार्णतार्णदहनो-
भयत्वावच्छिन्नाभावमादाय वङ्गादिसाधके गुणादिवृत्तित्ववि-
शिष्टसत्त्वाद्यभावमादाय सत्त्वादिसाधकेऽव्यासिर्दुर्ब्बारैव एवम-
व्याप्यवृत्तिकपिसंयोगादिसाधके हेत्वधिकरणस्यैव जगत एव कपि-
संयोगत्वाद्यवच्छिन्नाभाववत्तया तदहृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगि-
ताकस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव वृत्तिमहृत्तित्वेनाव्यासि-
विरहेऽपि ताटशकपिसंयोगाभावादिसाधक-द्रव्यत्वादिहेतौ कपि-
संयोगादिरूपसाध्याभाववहृत्तित्वाभावासत्त्वादव्यासिरित्यत आह,

(१) विवक्षणीयतयेति पा० ।

(२) तादात्म्यादिसम्बन्धेन च हेतौ लक्षणगमनसम्भवेनासम्भावाप्रसक्ते-
रिति पा० ।

‘साध्याभाववेति, ‘पूर्ववदिति मिश्रलक्षणे यथा साध्यतावच्छेदकावच्छन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छन्नप्रतियोगिताको व्याप्तवृत्तिरभावो निवेश्यते तथात्रापि निवेशनीय इत्यर्थः, तत्तदक्षित्वकथितोभयत्वाद्यवच्छन्नाभावानां प्रथमविशेषणेन कपिसंयोगादिरूपाभावानाञ्च द्वितीयविशेषणेन व्याप्तिः । ननु साध्याभाववहृत्तिल्प्रतियोगिताकाभावमावनिवेशे प्रकृतहेतुसाधारणस्य व्यधिकरणधर्मावच्छन्नसाध्याभाववहृत्तिल्प्रविशेषस्य समानाधिकरणधर्मावच्छन्नाभावोऽपि वृत्तिमहृत्तिः सम्भवतीति यावत्ताद्वशाभावान्तर्गततद्वत्स्य हेतावभावादसम्भवः, एवं समानाधिकरणधर्मावच्छन्नाभाववहृत्तिल्प्रविशेषस्य प्रकृतहेतुवृत्तितावच्छेदकीभूतकिञ्चिद्दर्शावच्छन्नसाधाभावोऽपि यावत्ताद्वशाभावान्तर्गतःइति तद्वत्वविरहादपि व्यतिरेकिसाध्यक-हेतूनामव्यभिचारित्वानुपपत्तिः तत्त्वाद्याभाववहृत्तिल्प्रवावच्छन्नप्रतियोगिताकाभावव्यविक्षितुमग्रक्यः केवलान्वयिनि साध्याभाववहृत्तिल्प्रवेन घटाद्यभावस्य तादृशगुरुधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदल्पमते प्रसिद्धावपितस्यातथात्वमते व्यधिकरणधर्मावच्छन्नसाध्याभाववहृत्तिल्प्रविशेषस्य ख्वघटककेवलवृत्तिल्प्रवसमनियततया प्रतियोगितानवच्छेदल्पवेन तदवच्छन्नप्रतियोगिताकाभावाप्रसिद्धेदुर्व्वारत्वात्, तत्तदभाववहृत्तिल्प्रवटकधर्मावच्छन्नाभावनिवेशे च वक्षित्वाद्यवच्छन्नवङ्गाद्यभावव्यक्तेस्तत्तदभावल्पावच्छन्नाभावस्यापि तादृशतया तस्य च धूमादावसत्त्वादव्यासिः साध्याभाववहृत्तिल्प्रवत्तितादृशधर्मावच्छन्नाभावनिवेशनेऽपि घटवृत्तिल्प्रवच्छन्नसाध्यके-

तादात्म्येन घटत्वव्यापकादिहेतौ ताटशसाध्याभाववद्वटादिवृत्ति-
त्वनिष्ठताटशसाध्याभाववत्त्वरूपतयाविधधर्मावच्छन्नाभावस्य (१)
वटादिमाववृत्तेहेतौ (२) असत्त्वादव्यासिर्दुर्बारैव (३) । साध्या-
भावादिव्यावृत्तघटकतानिवेशने च प्रयासगौरवमिति तत्त-
त्वाध्याभाववद्वृत्तित्वसमनियतप्रतियोगिताकाभावं विवक्षति,
'तद्विति, 'स्त्रं' प्रतियोगिता, अत साध्याभावस्य साध्याभावत्वेन
सामान्यतो निवेशे व्यभिचारिणि निर्धूमवृत्तित्वत्वाद्यवच्छन्ना-
भावप्रतियोगिताया व्यधिकरणधर्मावच्छन्नसाध्याभाववत्त्वाध्या-
धिकरणवृत्तित्वसाधारणसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वाव्यापकत्वेन ताट-
शाभावस्य लक्षणाघटकतया वृत्तित्वसामान्याभावस्य तथाविध-
प्रतियोगिताकस्य च व्यधिकरणधर्मावच्छन्नप्रतियोगिताकस्यैव
वृत्तिमद्वृत्तितया अतिव्यासिरिति तत्तद्वृत्तित्वेनाभावस्य व्याप्तता-
वच्छेदककोटिनिवेशलाभाय 'तत्तद्विति । यद्यपि यत्किञ्चित्साध्या-
भाववद्वृत्तित्वसमनियतप्रतियोगिताकवृत्तिमद्वृत्तियावदभाववत्त्वं
व्यभिचारिसाधारणं, यावन्तः साध्याभावाः प्रत्येकं तत्तद्विकरण-
वृत्तित्वसमनियतैकप्रतियोगितायाश्च नानाविपक्षकसाध्यके-
प्रसिद्धिस्तत्तद्विपक्षावृत्तित्वावच्छन्नाभाववत्तत्तद्विपक्षवृत्तित्व-

(१) तत्तदभाववद्वृत्तित्वत्वघटकधर्मेत्यर्थः ।

(२) घटार्तार्त्तो ताटशसाध्याभावावच्छन्नवटभेदादेः सत्त्वादितिभावः ।

(३) अत 'द्रव्यसमवेतं गुणत्वादित्यादौ द्रव्यसमवेतत्वाभाववत्त्वसमवेतत्वघटको-
भूतेन द्रव्यसमवेतत्वाभाववत्त्वसमवेतत्ववृत्तिना द्रव्यसमवेतत्वाभावेनावच्छन्नप्रति-
योगिताकाभावस्य द्रव्ये प्रसिद्धस्य हेतावसत्त्वादव्यासिर्दुर्बारैवेत्यनिकः पाठः कस्मिं-
चिदादर्थपुरुषके वर्तते ।

व्याघ्रप्रतियोगित्वाप्रसिद्धेः, तथापि यावतामभावानां प्रत्येका-
धिकरणवृत्तित्वसमनैयत्यस्य प्रत्येकप्रतियोगितान्वयेन एत-
दभाववद्वृत्तित्वसमनियतप्रतियोगिताको यो योऽभावस्तदभाव-
वद्वृत्तित्वसमनियतप्रतियोगिताकश्च यो योऽभावस्तदभाव-
रौत्या निवेशान्नानुपपत्तिः । एतस्तत्त्वे साध्याभावसमुदायो न समु-
दायत्वेन प्रविष्टः अपि तु प्रातिस्थिकरूपेण त्रिट्यादिशेषः ।
अथाच स्वपदं न तत्तदभावीयप्रतियोगितात्वरूपेण प्रतियोगि-
तापरं साध्याभाववद्वृत्तित्वातिरिक्तेऽपि तत्तदभावीयप्रतियोगित्वा-
न्तरसत्त्वादिति (१) तत्त्वप्रतियोगिताव्यक्तिपरं तदाच्यं, तथाच यत्कि-
च्चिद्वितियोगितानिरूपकाशेषाभावस्यातिव्यापकतया (२) यावत्य-
स्ताट्यप्रतियोगिताः (३) प्रत्येकं त्रिरूपकाभाववत्त्वं निवेशनीयं,
तथाच समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नजग्वृत्तित्वसामान्याभावप्रति-
योगितानिरूपकवृत्तिमद्वृत्यभावाप्रसिद्धग्रा अव्याप्तिरिति वृत्ति-
मद्वृत्यभावीयत्वेन यावत्प्रतियोगिता निवेशनीया तथाच त्रिरूप-
काभावे वृत्तिमद्वृत्तित्वनिवेशनं व्यर्थं यावत्त्वविशेषणमपि तथेति
चेन्नोपादीयत्वं एव तत्र तत्तदिशेषणं, वृत्तिमद्वृत्यभावीययाव-
त्प्रतियोगिताविशेषीभूताभावे वृत्तिमद्वृत्तित्व-यावत्त्वाभिधानात् ।
अत च गुरुधर्मस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वे स्वव्यापकतत्तद-
भाववद्वृत्तित्ववच्छिन्नमेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्याव्याप्तक्याप-

(१) किञ्चिद्विशिष्टस्याभावादिनिष्ठप्रतियोगित्वान्तरसत्त्वादिव्यर्थः ।

(२) अतिव्याप्तिसमादकतया ।

(३) साध्याभाववद्वृत्तित्वसमनियतप्रतियोगिता इत्यर्थः ।

कतान्तघटितत्वेनाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया तदवच्छन्नान्योन्याभावरूपव्यापकत्वपुरस्कारेण न प्रतियोगितानिवेशः सम्भवतौति तादृशावच्छेदकभेदकूटात्मकव्यापकत्वपुरस्कारेणैव तन्निवेशः । न च स्वव्यापकतत्तदभाववदृत्तित्वत्वकत्व-तत्तदभाववदृत्तित्वनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छन्नैकभेदोभयरूपेण प्रतियोगितानिवेशसम्भवादवच्छेदकभेदकूटनिवेशनमफलमिति वाच्यम् । घटभेदादिसाध्यकस्यले तदभावव्यक्तित्वेन घटत्वादिघटितस्य तदभाववदृत्तित्ववनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमपेक्षा गुरुश्शरीरतया प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन तदवच्छन्नैकभेदनिवेशसम्भवात् । अतकल्पे व्यधिकरणधर्मावच्छन्नसाध्याभाववदृत्तित्ववसमनियतप्रतियोगिताकस्य पर्वतवृत्तित्व-पर्वतान्यवृत्तित्वोभयत्वाद्यवच्छन्नाभावस्य पर्वताद्यवृत्तिहत्तिमहृत्तेर्धमादावभावादेकमात्रवृत्तिहेतावपि तादृशप्रतियोगिताकस्य एतत्कणावच्छन्नवृत्तित्वैतदन्यकणावच्छन्नवृत्तित्वोभयत्वावच्छन्नाभावस्य एतत्कणावच्छन्नवृत्तिमति वर्त्तमानस्याभावादसम्भवः तादृशाभावव्यावर्त्तनाय व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छन्नप्रतियोगिताकत्वनिवेशे च गौरवं पर्वतवृत्तित्वत्वादिना जगदृत्तित्वसामान्याभावस्य व्यावृत्यसम्भवश्चेत्यतः कल्पान्तरमनुसरति, ‘तत्तत्साध्याभावेति, अतिरिक्तान्तानिवेशे व्यधिकरणधर्मावच्छन्नाभावमात्रस्य संग्रहाद्यभिचारिमात्रेऽतिव्याप्तिरिति तन्निवेशनम् । यद्यपि यथाश्रुते-

नानेन महानस्त्रितित्वादिना व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाव-
वद्वृत्तित्वाभाववारणं न सम्भवति महानसादिनिरूपितत्व-
विशिष्टवृत्तित्वत्वस्य साध्याभाववन्निरूपितत्वविशिष्टवृत्तित्वरूप-
साध्याभाववद्वृत्तित्वान्यत्वविरहात्, तथापि साध्याभाववद्वृत्ति-
त्वत्वानिरूपितसमानाधिकरणधर्मनिरूपितावच्छेद्यत्वशून्यत्वस्यान-
वच्छिन्नान्तेन विवक्षणान् दोषः महानस्त्रितित्वादिनिरूपिताव-
च्छेद्यत्वस्य साध्याभाववद्वृत्तित्वरूपविशिष्टपदार्थानिरूपितत्वात् ।
न चैवमपि साध्याभाववन्महानस्त्रितित्वाद्यवच्छिन्नाभाववारण-
मशक्यं तादृशनिरूपितावच्छेद्यतायां तद्वटकसाध्याभाववद्वृत्ति-
त्वत्वनिरूपितत्वस्याधिकन्त्वत्यादिन्यायेनाव्याहतत्वादिति वाच्यम् ।
गुरुधर्मस्याभावप्रपियोगितानवच्छेदकतया महानसादिवृत्तित्व-
त्वसमनियतोपदर्शितगुरुधर्मस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् ।
अथ गुरुधर्मस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वे साध्याभावप-
दस्य साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नभाव-
परतया धूमवान् वङ्गेरित्यादावतिव्याप्तिः धूमत्वाद्यवच्छिन्न-
व्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वत्वस्य स्वसमनियत-
धूमत्वाद्यवच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वापेक्षया गुरुत्वेनाभावप्रतियोगिता-
वच्छेदकत्वविरहेण तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेः धूमत्वाद्यवच्छिन्ना-
भाववद्वृत्तित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताया धूमत्वाद्यवच्छिन्नव्याप-
कतावच्छेदकावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वरूपविशिष्टपदार्थानवच्छिन्न-
तया तन्निरूपकाभावस्य निरुक्ताभावविशेषणानाक्रान्तत्वेन व्यधि-
करणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य साध्याभाववद्वृत्तित्वाभावस्यैव

लक्षणघटकत्वात् । यदि च साध्यतावच्छेदकावच्छन्नव्यापकताव-
च्छेदकरूपावच्छन्नप्रतियोगिताकाभावस्य तेन रूपेण न निवेशः
अपि तु तत्तदभावत्वेनैव एतदेव सूचयितुं तत्तत्पदमुपात्तम् एवच्च
तत्तदग्रक्तिवेन धूमाद्यभावघटिततत्तदभाववदृत्तित्वत्वावच्छन्ना-
भावस्य लक्षणघटकतया न धूमादिसाधकेऽतिव्याप्तिरित्युच्ते
तयापि एतदग्रक्तिभिन्नं घटभिन्नं वा प्रमेयत्वादित्यादावतिव्याप्ति-
स्तत्तदग्रक्तित्वरूपेण घटभेदाभावघटितदग्रक्तिमदृत्तित्वत्वपेक्षया
लघोस्तस्मनियतस्य किञ्चिद्विशेषणानवच्छन्नघटत्वघटितस्य घट-
वृत्तित्वत्वस्यैवाभावप्रतियोगितावच्छेदकतया तदग्रक्तिमदृत्तित्व-
त्वावच्छन्नाभावाप्रसिद्धेः घटवृत्तित्वत्वावच्छन्नप्रतियोगितायाश-
साध्याभाववदृत्तित्वत्वरूपविशिष्टपदार्थानवच्छन्नतया तत्रिरूप-
काभावस्य लक्षणघटकत्वासम्भवादग्रधिकरणधर्मावच्छन्नसाध्या-
भाववदृत्तित्वत्वावच्छन्नाभावस्यैव तथात्वात् । यदि चाभावधर्मो
विशेषणविधया न निवेशते अपि तु अभावप्रभृतिरेव, अभावे
तु साध्यतावच्छेदकावच्छन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छन्नप्रतियो-
गिताकत्वमुपलक्षणविधया निवेशते एतत्ताभायैव तत्तत्पदो-
पादानमपि न तु तत्तदग्रक्तिवेनाभावविशेषलाभार्थं, उप-
लक्षणीभूतप्रतियोगिताविशेषेणैवाभावान्तरव्यावृत्तिसम्बवे तत्त-
दग्रक्तित्वस्योपलक्षणविधया निवेशे प्रयोजनविरहात्, एवच्च घट-
वृत्तित्वत्वावच्छन्नाभावोऽप्युक्तस्यले लक्षणघटकः घटभेदाभावस्य
घटत्वस्य तत्प्रतियोगितावच्छेदकघटकत्वाव्यतियोगिताविशेषोप-
लक्षिताभाववदृत्तित्वपर्याप्तिनिरूपकताकान्यत्वपर्यन्तानिवेशात्

धूमादिसाधकस्यले निर्धूमवृत्तिलत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकशरीरे अभावविशेषणस्याधिकस्य निवेशनेऽपि न क्षतिः । न चाभावप्रतियोगिकोटौ उपलक्षणतया भानस्यातुभवविरुद्धत्वात् विशिष्टनिरूपितत्वाभावरूपस्य निरूपितत्वसम्भवच्छिन्नविशिष्टाभावरूपस्य वा विशिष्टानिरूपितत्वस्य प्रतियोगिकोटौ प्रतियोगिताविशेषस्य कथमुपलक्षणविधया निवेश-इति वाच्यम् । अभावप्रतियोगिप्रकारशरीरे प्रतियोगितावच्छेदक-कोव्यप्रविष्टस्य न भानमित्येव हि अभावप्रतियोगिनि तदवच्छेदके वा उपलक्षणविधया न भानमित्यस्यार्थः, प्रकृते निरुक्तप्रतियोगिताकत्वस्य निरूप्यत्वप्रतियोगिविशिष्टाघटकत्वादेव निरूप्यत्वप्रतियोगिन्युपलक्षणत्वं (१) न तु निरूप्यत्वाभावप्रतियोगितावच्छेद-कघटकतया अप्रवेशात् तदभावप्रतियोगितावच्छेदकप्रविष्टाभाव-स्याभावान्तरव्यावृत्तये तादृशप्रतियोगिताकत्वस्य प्रतियोगिताव-च्छेदकघटकतयैव निवेशात् यथा द्रव्यत्वस्य द्रव्यत्वोपलक्षित-निरूपितविषयित्वाभावप्रतियोगिनि नोपलक्षणत्वं किन्तु विषयितानिरूपकांश एवेति (२) निर्धूमवृत्तिलत्वस्य धूमव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नाभाववदृत्तिलत्वसमनियतत्वेऽपि व्यापकतावच्छेदकधर्मान्तरावच्छिन्नाभावघटितविशिष्टनिरूप्यत्वे धूम-

(१) प्रकृते निरुक्तप्रतियोगिताकत्वस्यावच्छेद्यत्वनिरूपकतावच्छेदकतया अप्रवेशादेव उपलक्षणत्वमिति पा० ।

(२) तादृशप्रतियोगिताकत्वस्य उपलक्षणतयैव प्रतियोगितावच्छेदकघटकतया निवेशादिति पा० ।

त्वावच्छव्यमाभावधटितविशिष्टनिरूपितत्वरूपताविरहात् तत्त-
हिशिष्टनिरूपितत्वयोर्न समनैयत्वम् इति न व्यापकतावच्छेद-
करूपावच्छव्यन्प्रतियोगिताकत्वघटितधर्मावच्छव्यन्प्रतियोगिताक-
निरूप्यत्वाभावाप्रसिद्धिः प्रतियोगितासंसर्गकज्ञान एव तादृश-
भानस्य तथात्वात् जात्वच्छव्यन्प्रतियोगिताकोऽभाव इत्या-
कारस्य स्वरूपतो घटत्वाद्यवच्छव्यन्प्रतियोगिताकाभावभानस्य
सर्वसम्भवतत्वात् प्रकृते च साध्यतावच्छेदकावच्छव्यापकताव-
च्छेदकरूपावच्छव्यन्प्रतियोगिताको योऽभावस्तुद्वृत्तित्वत्वनिरू-
पितत्वप्रतियोगिताकाभाववतः समानाधिकरणधर्मावच्छेदत्वस्य
योऽभावस्तुद्वयतियोगिताका यावन्तोऽभावास्तद्वान् हेतुरित्या-
कारकव्यासियहे प्रतियोगिताया विशेषणत्वेनानुपपत्त्यभावात्
अतएव च व्यापकतावच्छेदकादेरुपलक्षणविधया भानोपपत्तिः ।
न च तादृशनिरूपितत्वप्रतियोगिकस्य तत्त्वावच्छव्यन्प्रतियोगिता-
काभावस्य वा अभावस्य निवेशे निर्धूमवृत्तित्वत्वावच्छव्याभावे
प्रतियोगितानिष्ठावच्छेदत्वायामपि किञ्चिद्विशिष्टतादृशनिरू-
पितत्वत्वावच्छव्याभावसत्त्वात्तादृशाभावासंग्रह इति वाच्यम् ।
तत्तदभाववद्वृत्तित्वत्वनिरूपितत्वपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकता-
काभावस्यैव निवेशनीयत्वात् एवच्च तत्तद्विशेषेनाभावनिवेश-
धीयेन तत्तत्पदोपादानमपि साधु सङ्गच्छते इत्युच्यते (१) तदापि
घटत्वभेदादिसाध्यके व्यभिचारित्यतिव्यासिवारणमशक्यं निर्विशे-

(१) प्रतियोगितावच्छेदकघटकतयैव निवेशादित्यनन्तरं निर्धूमवृत्तित्वत्वच्छे-
त्वादिः साधु सङ्गच्छते इत्यन्तः पाठः वद्धम् आदर्शपुस्तकेषु नास्ति ।

षणकघटत्वादिवृत्तित्वत्वस्यैव तत्र घटत्वादिवृत्तित्वाभावप्रतियोगितावच्छेदकतया घटत्वत्वादिरूपसाध्याभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकशरीरे अनिवेशेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव लक्षणघटकत्वात् । न च जाते: समवायेन स्वरूपतोऽवच्छेदकत्वं न तु सम्बन्धान्तरेण अतएव गोलादिजातिनिष्ठव्यासौ पदविशेषप्रवृत्तिनिमित्तगवेवितरासमवेतत्वादैरवच्छेदकत्वं स्वीकुर्वन्ति न तु तादाभ्यसम्बन्धेन लघोरपि गोलादिजातेरिति निर्विशेषणकघटत्वादिघटितस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं न सम्भवतीति वाच्यम् । तादृशनियमे मानाभावात् । यदि चाभावांशस्यायुपलक्षणत्वं स्वीक्रियते तदा महानसवृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभाववारणमशक्यमेव । यदि च साध्याभावातिरिक्तविशेषणाविशेषिताधिकरणवृत्तित्वत्वाद्यवच्छेद्यताभिन्नसमानाधिकरणधर्मावच्छेद्यत्वाभावं निवेश्याविशेषितघटत्वादिवृत्तित्वाभावः संगृह्यते तदा तादृशाभावमादाय जातिसाधारणसङ्गेताव्याप्तिर्वज्जेपायते । एवं साध्याभाववृत्तित्वशरीरेभावादेविशेषणविधया प्रवेशे वृत्तिमदृत्तिपदमनर्थकम् आपद्येत, व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववृत्तित्वस्य यः समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्त्रयतियोगिताया लाघवेन वृत्तित्वत्वेनैवावच्छिन्नतया तन्निष्ठावच्छेद्यताया अभावघटितविशिष्टपदार्थानिरूपितत्वात् । अत वदन्ति, गुरुधर्मस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमत्तेनदमभिहितं, व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववन्महानसवृत्तित्वाद्यवच्छिन्नाभाववारणाय च साध्याभाववृत्तित्वपर्याप्तासावच्छेदकताभिन्नसमानाधिकरणधर्मनिष्ठावच्छेदकत्वानिरूपकत्वमेव प्रतियोगि-

तायां विशेषणं देयम् । न चैवं घटत्वादिना साध्याभाववद्वृत्तित्वा-
 भावसंयहफलकं समानाधिकरणपदोपादानं निषेधहयनिवेशनञ्च
 विफलं ताटृशभावस्यासंयहेऽपि केवलान्वयिसाध्यके साध्याभाव-
 वद्वृत्तित्वेन घटाद्यभावमादाय लक्षणसमन्वयसम्भवादिति
 वाच्यम् । विषयतादिसम्बन्धेन यत्र हेतुता तत्र हेतुतावच्छेदक-
 सम्बन्धेन साध्याभाववति हृत्तेः साध्याभावविषयतादिरूपायाः
 विषयादिस्त्रूपत्वेन साध्याभावविषयतात्वादिरूपसाध्याभावव-
 द्वृत्तित्वस्य केवलान्वयितया तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेस्ताटृशा-
 भाववच्छित्तत्त्वात्मातुपपत्तेः । न च साध्याभावविषयतात्वादिकं येन
 सम्बन्धेनावृत्ति तेन सम्बन्धेन तदवच्छिन्नाभावमादाय लक्षणसम-
 न्वयः सम्भवतीति वाच्यम् । कालिकसम्बन्धेन साध्याभाववद्वृत्ति-
 त्वत्वावच्छिन्नस्य योऽभावस्यास्य ध्वंसाद्यधिकरणहेत्वव्यापकतया
 स्त्रूपसम्भावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदताकाभावस्यावश्यनिवे-
 शनीयतया व्यधिकरणसम्भावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदताका-
 भावस्य लक्षणघटकत्वासम्भवात् विषयताया जात्यादिरूपत्वेऽपि
 विषयतात्वविशिष्टस्य न समवायादिना हृत्तिः ताटृशस्य स्त्रूपसम्भन्देनैव
 हृत्तेजर्जत्यादौ च समवायाभावात् किन्तु स्त्रूपसम्भन्देनैव एव च
 समवायादिसम्भावच्छिन्नप्रतियोगिताक एव विषयतात्वाद्य-
 वच्छिन्नाभावो लक्षणघटको भविष्यतीत्यपि न, काल-ज्ञानादिरूप-
 हेतौ कालिक-विषयतादिसम्भावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्या-
 भाववद्वृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावस्यासञ्चेन स्त्रूपसम्भावच्छिन्नप्रति-
 योगिताकाभावस्यैव निवेशनीयत्वात् । न चैवं साध्याभावव-

द्वृत्तित्वातिरिक्तसमानाधिकरणधर्मानवच्छिन्नाभावस्यापि तत्रा-
प्रसिद्धिर्वर्षट्वादेः साध्याभावविषयतादिनिष्ठप्रतियोगितावैय-
धिकरण्यासम्भवादिति वाच्यम् । घट्वादिना पटाद्यभावस्यैव
तथात्वात् । अथैवमपि सामानाधिकरण्यसुपेक्ष्य साध्याभाव-
वहृत्तित्वनिष्ठत्वेन धर्मविशेषणकल्पे घट्वादेर्षट्टादित्वरूपसाध्या-
भावविषयतानिष्ठत्वेन गगनादेरपि स्त्रियतात्मकत्वेन
साध्याभावविषयतानिष्ठतया साध्याभाववहृत्तित्वातिरिक्तताद्व-
शधर्मानवच्छिन्नाभावाप्रसिद्या उक्तस्थलेऽव्याप्तिर्दुर्बलैव येन
रूपेण यत् साध्याभाववहृत्तित्वहृत्ति तदुपविशिष्टतदनवच्छिन्नप्रति-
योगिताकाभावविवक्षणेन गगनत्वविशिष्टगगनाद्यवच्छिन्नाभावस्य
लक्षणघटकतानिर्बाहेऽपि हेतुनिष्ठव्यधिकरणधर्मानवच्छिन्नसाध्या-
भाववहृत्तित्वव्यक्तेः किञ्चिद्विशेषिततत्तद्वक्तित्वावच्छिन्नप्रति-
योगिताकाभावस्य तथाविधस्य हेतावसत्त्वादसम्भवप्रसङ्गः इति
चेत्र, येन सम्बन्धेन यद् वर्त्तते तेन सम्बन्धेन तदनवच्छिन्नत्वस्य
विवक्षणीयतया संयोगादिसम्बन्धेन घट्वाद्यवच्छेदकताकाभाव-
मादाय उक्तस्थले लक्षणसमन्वयसम्भवात्, उक्तार्थलाभायेव च
साध्याभाववहृत्तित्वहृत्तिलोपादानं न तु तदपि लक्षणघटकं
प्रयोजनाभावात्मव्यव्यक्तिं दर्शिताभावसमादायैव लक्षणसमन्वयसम्बन्धेन
सम्भवायादिसम्बन्धेन घट्वाद्यवच्छिन्नसाध्याभाववक्षयुक्तत्वाद्य-
भावस्य लक्षणघटकत्वेऽपि क्षतिविरहात् । एतेन धूमत्वत्वाद्यव-
च्छिन्नधूमत्वाद्यभावस्य धूमत्वप्रकारकप्रसाविषयत्वाद्यभावस्य च
साध्याभाववहृत्तित्वहृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य वारण्याय

साध्याभाववहृत्तिवनिष्ठप्रतियोगिताकल्पविशेषणमप्यनादेयम् । अ-
तएव च स्वसमानाधिकरणत्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकविशेषणत्व-
कल्पापेक्षया लाघवमैवैतत्कल्पानुसरणवौजभूतं निष्ठृत्यूहमिति ।
यदि च गुरुधर्मोनाभावप्रतियोगितावच्छेदकस्तदा भग्नानस-
वृत्तित्वाद्यवच्छन्नाभाववारणाय साध्याभाववहृत्तित्वातिरिक्ते-
त्यनेन साध्याभाववहृत्तित्वाघटकल्पमेव विवक्षणौयं तदर्थश
स्वाविषयकप्रतीतिवृत्तिसाध्याभाववहृत्तित्वरूपविशिष्टनिरूपित-
विषयिताकल्पम्, एवच्च शुद्धवृत्तित्वावच्छन्नवृत्तेरभावोऽपि
लक्षणघटक इति वृत्तिमहृत्तिपदसार्थक्यम् । स्वाविषयकल्पच्च
इतरविशेषणतानापन्नविषयिताशून्यत्वं, अतो विशेषणविधया
साध्याभाववहृत्तित्वघटकसाध्याभावत्वादेरपि तदघटकल्पनिर्वाह-
इति पूर्वोक्तदोषानवकाशः । चरमापि विषयिता इतरविशेषणता-
नापन्ननिरूपितैव याद्वा, तेन वृत्तित्वादिविशेषणकज्ञाने साध्या-
भाववहृत्तित्वादेविशेषणतया विषयत्वेऽपि वृत्तित्वादेन साध्या-
भाववहृत्तित्वघटकल्पम् । न च साध्याभाववहृत्तित्वघटकधर्म-
पर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकोऽभावो निवेश्यतां, घटकात्मा-
र्थच्च स्वाविषयकप्रतीत्यवृत्तिसाध्याभाववहृत्तित्वरूपविशिष्टनिरू-
पितविषयिताकल्पं, न तु स्वाविषयकप्रतीत्यविषयतादृशविशिष्टकल्पं,
तत्तदभाववहृत्तित्वविषयकप्रतीतौ केवलाधियत्वतात्वस्य विषय-
तया तदभाववन्निरूपितत्वविशिष्टाधियतात्वे तदविषयकप्रतीत्य-
विषयत्वस्य दुर्घटतया तदभाववहृत्तित्वादेस्तदघटकल्पानिर्वा-
हात् केवलाधियतात्वस्यैव तदघटकतया वृत्तिमहृत्तिं तेन रूपेण

घटाद्यभावमादायातिव्याप्त्यापत्तेरिति वाच्यम् । तथा सत्युक्तरौत्या विषयतासम्बन्धेन यत्र हेतुता तत्र तादृशभावाप्रसिद्धा घट-भिन्नं मेयत्वादित्यादौ निविशेषणकघटत्वादिवृत्तितात्वस्य यथा समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववहृत्तितात्वघटकत्वं तथा वाच्यम् ज्ञेयत्वादित्यादावपि तादृशस्य स्वाविषयकप्रतीत्यविषय-व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावविशेषितघटत्वादिवृष्टितदभाव-वहृत्तित्वरूपविशिष्टनिरूपितविषयताकतया तदभाववहृत्तित्व-त्वघटकतया वृत्तिमहृत्तितदवच्छिन्नभावस्य हेतावसत्त्वेनाव्या-स्यापत्तेः तत्तदभाववहृत्तित्वत्वाघटकधर्मावच्छिन्नभावनिवेशेनैव वारणसम्भवात् । तादृशधर्मे निरुक्तसाध्याभाववहृत्तित्वत्वघट-कत्वसत्त्वेऽपि स्वाविषयकप्रतीतिवृत्तिसाध्याभावबङ्मान्तरवृत्ति-त्वविषयिताकल्पेन साध्याभाववहृत्तित्वाघटकत्वस्यापि सत्त्वेन तदवच्छिन्नभावस्य यथानिरुक्ताभावानामकत्वात् । न च स्वावि-षयकप्रतीत्यवृत्तितदभाववहृत्तित्वत्वनिरूपितविषयितासामान्यक-त्वरूपतत्तदभाववहृत्तित्वत्वघटकतया निवेशे निर्विशेषणक-घटत्वादिवृत्तित्वस्य साध्याभाववहृत्तित्वत्वघटकत्वाप्रसन्न्या तदघटकधर्मावच्छिन्नभावनिवेशोऽपि सम्भवतौति वाच्यम् । तथा सति व्यापकताघटितसामान्यपदार्थनिवेशेन तदघटकधर्मानव-च्छिन्नभावनिवेशपेक्षया अतिगौरवात् । समानाधिकरणपद-सार्थक्यन्तु उक्तरीत्यैवेति ध्येयम् (१) ।

केचिच्चु व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववहृत्तित्वत्वेन पर्वत-

(१) यदि चेत्यदिः ध्येयमित्यनः पाठः वङ्गम् आदर्शपुस्तकेषु नार्सि ।

वृत्तिल-घटान्यतराद्यभाववारणाय एतन्मतेऽपि स्वव्यापकतत्त्वाध्याभाववदृत्तिलत्वकत्वं प्रतियोगिताविशेषणमावश्यकम् । तथाच साध्याभाववदृत्तिलत्वेन घटाद्यभावस्य लक्षणघटकता न सम्भवतीति(१) निषेधद्यनिवेशन-समानाधिकरणपदोपादानयोः सार्थकतेत्याहुः ।

वसुतसु साध्याभाववदृत्तिलत्वातिरिक्तत्वं साध्याभाववदृत्तिलत्वाघटकत्वत्वं तत्र स्तं याद्यविशिष्टं ताद्यविशिष्टाविषयकप्रतीतिविषयसाध्याभाववदृत्तिलत्वकत्वम् एवत्र महानसवृत्तिलत्वस्य महानसत्वविशेषितमहानसवृत्तिलत्वाविषयकप्रतीतिविषयसाध्याभाववदृत्तिलत्वकत्वात् साध्याभाववदृत्तिलत्वाघटकत्वेन न तदर्थावच्छिन्नाभावमादाय दोषप्रसक्तिः, एवत्र गुरुधर्मस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽपि घटभिन्नं मेयत्वादित्यादौ घटत्वविशेषितघटवृत्तिलत्वस्य न स्वाविषयकप्रतीतिविषयसाध्याभाववदृत्तिलत्वकत्वं साध्याभावत्वेन घटत्वविषयकसाध्याभाववदृत्तिलत्वप्रतीतौ घटत्वविशेषितघटवृत्तिलत्वाविषयकत्वासम्भवात् । एवं घटत्वभिन्नं प्रमेयत्वादित्यादौ घटत्वत्वविशेषितघटत्ववृत्तिलत्वस्य न स्वाविषयकप्रतीतिविषयसाध्याभाववदृत्तिलत्वकत्वं साध्याभावत्वेन घटत्वत्वविषयकसाध्याभाववदृत्तिलत्वविषयकप्रतीतौ घटत्वविशेषितघटत्वविषयकत्वासम्भवादिति न तदुभयतातिव्यासिः । न वा हृत्तिभदृत्तिपदबैयर्थं वृत्तिलत्वस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववदृत्तिलत्वाघटकत्वविरहेण तदर्थावच्छिन्नाभाववार-

(१) साध्याभाववदृत्तिलत्वस्य घटनिष्ठप्रतियोगिताव्यापकत्वविरहादिति शेषः ।

णार्थं तदुपादानात् साध्याववद्वृत्तित्वावच्छेदेन च स्वाविषयक-
प्रतीतिविषयत्वं विवक्षणीयम् । तथाच स्वाविषयकप्रतीतिनिरु-
पितसाध्याभाववद्वृत्तित्वावच्छिन्नविषयताकल्पं पर्यवसितम् ।
अन्यथा साध्याभाववद्वृत्तित्वावच्छेष्टिभूतकेवलवृत्ति-
त्वावनतिरेकितया विशेषीभूतवृत्तित्वावस्य साध्याभाववद्वृत्ति-
त्वाविषयककेवलाधियतात्वविषयकप्रतीतिविषयत्वे साध्याभाववद्वृ-
त्तित्वावस्य तथात्वावश्यकतया तद्घटकत्वप्रसङ्गेन केवलवृत्ति-
त्वावच्छिन्नाभावमादाव व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गापातात् । न च
महानस्वत्तित्वावच्छिन्नाभाववारणार्थं साध्याभाववद्वृत्तित्व-
घटकधर्मावच्छिन्नाभाव एव निवेश्यतां तद्घटकत्वच्च स्वाविषय-
कप्रतीत्यविषयसाध्याभाववद्वृत्तित्वकल्पं किं निषेधहय-समाना-
धिकरणपदयोरुपादानेनेति वाच्यम् । एवं सति विशिष्टानुयोगि-
काभावानभ्युपगमे साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वेऽपि साध्याभाववद्वृ-
त्तित्वत्वरूपविशिष्टाविषयककेवलाधियतात्वविषयकप्रतीतिविषय-
त्वाभावासम्बन्धेन तस्य घटकत्वानिर्ब्बाहेण केवलवृत्तित्वत्वस्यैव तद्-
घटकतया तद्वच्छिन्नसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य च
वृत्तिमदवृत्तितया व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गापातात् । न च स्वा-
विषयकप्रतीत्यवृत्तिसाध्याभाववद्वृत्तित्वरूपविशिष्टनिरुपितवि-
षयताकल्परूपघटकत्वमेव निवेश्यतां तथा सति नोक्तदोष इति
वाच्यम् । तथा सति विषयतासम्बन्धेन यत्र हेतुता तत्र तावशाभा-
वाप्रसिद्धापत्तेः । एवं घटत्वभिन्नं मेयत्वादित्यादौ निर्विशेषणघट-
त्वादिवृत्तित्वत्वस्य यथा समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाव-

वद्वृत्तित्वत्वघटकत्वं तथा वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादावपि तादृशस्य
स्थाविषयकप्रतीत्यवृत्तिव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावविशेषि--
तघटत्वादिवटितदभाववद्वृत्तित्वत्वविषयताकत्वेन तदभाववद्वृ-
त्तित्वत्वघटकतया वृत्तिमद्वृत्तितदवच्छिन्नाभावस्य हेतावसत्त्वे-
नाव्याप्तेस्तदभाववद्वृत्तित्वत्वघटकधर्मानवच्छिन्नाभावनिवेशे च
न दोषः तादृशधर्मे निरुक्तसाध्याभाववद्वृत्तित्वघटकत्वसत्त्वेऽपि
स्थाविषयकप्रतीति-निरूपितसाध्याभाववद्वृत्तित्वघटकत्वस्यापि सत्त्वेन तदव-
च्छिन्नाभावस्य यथानिरुक्तभावानाम्बकत्वात् । न च स्थाविषय-
कप्रतीत्यवृत्तिसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वनिरूपितविषयितासामान्यक-
त्वरूपतत्तदभाववद्वृत्तित्वघटकतानिवेशे निर्विशेषणकघटत्वा-
दिवृत्तित्वस्य साध्याभाववद्वृत्तित्वघटकत्वाप्रसत्या तद-
घटकधर्मावच्छिन्नाभावनिवेशोऽपि सम्भवतीति वाच्यम् । तथा
सति व्यापकताघटितसामान्यपदार्थनिवेशेन घटकधर्मानवच्छ-
िन्नाभावनिवेशपेक्ष्यातिगौरवात् । अत विषयत्वं सुख्यविशेषत्वं,
तेन घटवृत्तित्वत्वावच्छिन्नसाध्यके तादामेग्न घटत्वव्यापकादि-
हेतौ घटवृत्तित्वस्य साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वघटकत्वविरहण तद-
वच्छिन्नाभावमादाय नाव्यासिः । न च तथापि साम्नाभाववान्
द्रव्यत्वादित्यादावतिव्यासिः तत्र साम्नावद्वृत्तित्वत्वस्य गुरुतया
गोत्ववद्वृत्तित्वत्वस्य च तदघटकत्वेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्ना-
भावस्यैव मंग्रहादिति वाच्यम् । गोत्वाद्यभावादेरपि साम्नाद्यभाव-
रूपसाध्यव्यापकतया गोत्वादिरूपतदभावस्यापि लक्षणघटकत्वात्

तद्वृत्तिलत्वस्य च तद्वृत्तिलत्वाघटकलविरहेण दोषाभावात् ।
 एवं जातिभिन्नं घटलत्वादिल्यादौ जातिलादिविशेषितपटत्वा-
 दिवृत्तिलत्वस्य तद्विशेषितघटत्वादिवृत्तिलत्वाविषयकप्रतीतिविष-
 यत्वेन प्रत्येकं जातिलविशेषितसकलजातिवृत्तिलत्वस्य जातिभेदा-
 द्यभाववद्वृत्तिलत्वाघटकलेऽपि घटत्वादिवृत्तिलत्वस्य घटत्वत्वा-
 वच्छिन्नघटत्वभेदरूप-साध्यव्यापकाभाववद्वृत्तिलत्वाघटकलविरहेण
 तदवच्छिन्नाभावमादायैवातिव्यासिवारणसम्भवात् । न च साध्या-
 भाववद्वृत्तिलत्वघटकधर्मानवच्छिन्नाभाव एव निवेश्यतां किं
 समानाधिकरणपदोपादानेन केवलान्वयिसाध्यकस्यले वृत्तिलेन
 घटाभावमादायैव लक्षणसमन्वयसम्भवादिति वाच्यम् । वृत्तिलत्वन
 पर्वतवृत्तिल-घटान्यतराभावमादायाव्यासिवारणाय एतन्मतेऽपि
 साध्याभाववद्वृत्तिलत्वव्याप्तत्वस्य प्रतियोगितायां निवेशस्यावश्य-
 कतया घटत्वेन साध्याभाववद्वृत्तिलत्वाभावसंग्रहाय समानाधि-
 धिकरणपदोपादानस्यावश्यकत्वादिति दिक् (१) । प्रतियोगितायां
 साध्याभाववृत्तिलत्वव्याप्तत्वनिवेशप्रयोजनमाह, ‘आलोकाद्य-
 वृत्तिलेनेति वङ्गिसामान्याभाववद्वृत्तिलत्वस्य योऽभावस्तस्य धूमादाव-
 सच्चेष्टीत्यन्वयः । वङ्गिसामान्याभावो वङ्गिलत्वावच्छिन्नो वङ्गभावः ।
 साध्याभाववद्वृत्तिलत्वव्यापकतानिवेशनप्रयोजनमाह, ‘यशेति,
 ‘इन्यनत्वाद्यवच्छिन्नेति, साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेद-

(१) वस्तुतस्त्वव्यादिः इति दिग्ब्यन्तः पाठः बङ्गम् आदर्शपुस्तकेषु
 नास्ति ।

करूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यैव लक्षणघटकतया घटत्वाद्य-
वच्छिन्नाभावोपेक्षणं, 'महानसवृत्तिलादेरभाव इत्यत्र महानस-
वृत्तिलत्वादिनेति बोध्यं, ताटशाभावाधिकरणमहानसवृत्तिल-
त्वाद्यवच्छिन्नस्येति वा षष्ठ्यन्तार्थः । न च गुरुधर्मस्याभावप्रतियोगि-
तावच्छेदकत्वेऽपि ताटशाभावाविशेषितमहानसवृत्तिलत्वावच्छिन्ना-
भावमादायैव दोषप्रसक्तेस्तदिशेषितमहानसवृत्तिलत्वावच्छिन्ना-
भावपर्यन्तानुसरणे सन्दर्भविरोध इति वाच्यम् । अधिकरण-
त्वान्तस्योपलक्षणतया शेषांशस्य विशेषणतया विवक्षणेनानुपपत्त्य-
भावात् । अधिकरणविशेषानुपरक्तहृत्तरभावमादायापि दोषं
दर्शयति, 'स्वनिष्ठेति धूमादिनिष्ठसाध्याभाववहृत्तिलत्वक्तेस्तदरक्ति-
त्वावच्छिन्नाभावस्येत्यर्थः, 'हेत्वन्तरहृत्तेः' आलोकादिहृत्तेः, एतेन
वृत्तिमहृत्तिलमस्तीति सूचितं, 'स्वस्मिन्' धूमादौ, अत च लक्षणे
सत्त्वाभाववान् द्रव्यत्वादित्यादौ सत्त्वावत्समवेतत्वाभावस्य व्यधि-
करणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यैव समवेतहृत्तिलेऽपि द्रव्या-
वृत्तिलत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्यापि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापक-
तावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यापि तद्वत्समवेतत्वाभावस्य समवेतगुण-
त्वादिहृत्तितया द्रव्यत्वादेस्तदत्त्वाभावान्वातिव्याप्तिः । एवमहृत्ति-
साध्यकस्यत्वेऽपि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकत्वाप्रसिद्धा नाति-
व्याप्तिः । कूटघटितलक्षणे च तत्र तत्वातिव्याप्तिवारणाय साध्य-
समानाधिकरणत्वे सतीति विशेषणं देयं, एतत्प्रक्षणे चावृत्तिहेतु-
कातिव्याप्तिवारणाय वृत्तिमत्त्वमात्रमुपादेयं, कूटघटितलक्षणवद-

त्रापि महाकालान्योघटादित्यादावतिव्याप्तिर्दृष्टव्या, किन्तु तदन्य-
दोषानामेवात्रानवकाश इत्यवधेयम् ।

इति कूटघटितलक्षणव्याख्या ।

तत्त्वचिन्तामणि-दीधितिः ।

कूटघटितलक्षणम् ।

अन्ये तु वृत्तिमद्वृत्तयो यावन्तः साध्याभावसमुदा-
याधिकरणवृत्तित्वाभावास्तदत्त्वं, तादृशवृत्तित्वाभावश्च
स्वव्यापकतादृशवृत्तित्वव्यापकप्रतियोगिताको वोध्यः,
प्रयोजनच्छोक्तप्रायम् । साध्याभावाधिकरणवृत्तित्वत्व-
व्यापकप्रतियोगिताकस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नस्यै-
वाभावस्य वृत्तिमद्वृत्तित्वाद्वयमिच्चारिण्यतिव्याप्तिरतः
समुदायेति । साध्याभावश्च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन
वोध्यः तेन समवायेन वक्ष्यः साध्यत्वे धूमे संयोगेन च
तथात्वे वक्ष्यवयवत्वे पर्वत-वक्ष्यवयवसंयोगे च पर्वतस्य
वक्ष्यवयवस्य च सम्बन्धदयावच्छिन्नवक्ष्यभावहयानधि-
करणत्वेऽपि नातिव्याप्तिः ।

गादाधरी विवृतिः ।

‘अन्ये त्विति, घटत्वादिना निर्धूमवृत्तित्वाद्यभावमादाय

व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिवारणाय 'यावत्त्वोपादानं, एवत्त्वं (१) केवलान्वयिनः साध्यस्य व्यधिकरणधर्मावच्छन्नप्रतियोगिताकस्यैवाभावस्य प्रसिद्धगा तत्सुदायाधिकरणजगदृत्तित्वस्यावृत्तौ प्रसिद्धः समानाधिकरणधर्मावच्छन्नाभावोपि यावदन्तर्गत इति तदत्त्वविरहात्तादृशसाध्यके विषयिताद्यतिरिक्तसम्बन्धेन (२) हेतावव्याप्तिः । साधनसमानाधिकरणत्वेन साध्याभावविशेषणपक्ते च व्यतिरेकिसाध्यस्य व्यधिकरणधर्मावच्छन्नप्रतियोगिताकस्यैवाभावस्य सद्देतौ लक्षणघटकतया जगत एव तत्कूटाधिकरणत्वाद्यतिरेकिसाध्यकेऽपि विषयितातिरिक्तसम्बन्धेन हेतावव्याप्तिरिति दृत्तिमदृत्तित्वमभावविशेषणं, 'तादृशदृत्तित्वेति साध्याभावसमुदायाधिकरणदृत्तित्वेत्यर्थः, 'प्रयोजनञ्चेति पूर्वदत्तप्रयोजनं, आलोकाद्यदृत्तित्वेन निर्वक्तिवृत्तित्वाभावमादाय वक्तिमान् धूमादित्यत्राव्याप्तिवारणं पूर्वलक्षणे उक्तमेव, चरमदलप्रयोजनन्तु साधनसमानाधिकरणत्वस्य साध्याभावविशेषणत्वे केवलान्वयिसाध्यके ज्ञेयत्वादिहेतौ ब्रह्मादिदृत्तित्वाभावमादायाव्याप्तिवारणमेव, न तु वक्तिमान् धूमादित्यादौ महानसदृत्तित्वाद्यभावव्यावर्त्तनं तत्र महानसादेववक्तित्वाद्यवच्छन्नवक्तिभावानधिकरणत्वेन साध्याभावकूटाद्यतिरिति भावः ।

(१) दृत्तित्वाभावे यावत्त्वोपादाने चेत्यर्थः, अन्यथा घटत्वादिना जगदृदृत्तित्वाभावमादायैव लक्षणसमन्वयादृदृत्तिमदृत्तित्वविशेषणस्य प्रथमतोऽव्यावर्त्तकत्वापत्तिरिति भावः ।

(२) विषयितासम्बन्धेन हेतौ जगदृत्तित्वस्य समानाधिकरणधर्मावच्छन्नाभावोऽप्रसिद्ध एव अट्टन्तेरपि विषयितासम्बन्धेन ज्ञानादौ सम्बद्धत्वात् इत्यत उक्तं विषयिताद्यतिरिक्तेति, आदिपद्मात् तादात्मपरिप्रयहः ।

नधिकरणत्वात्, एतस्य च (१) प्रागनुक्तत्वात् 'उक्तप्रायमित्युक्तम् । समुदायपदप्रयोजनमाह, 'साध्याभावाधिकरणेति, 'व्यधिकरण-धर्मावच्छन्नाभावस्यैवेति, निर्धूमवृत्तित्वत्वाद्यवच्छन्ननिर्धूमवृत्ति-त्वाद्यभावस्य प्रतियोगिताया व्यधिकरणधर्मावच्छन्नसाध्याभावा-धिकरणमहानसादिवृत्तित्वावृत्तितया साध्याभावाधिकरणवृत्ति-त्वत्वाद्यापकतया जगदृत्तित्वसामान्याभावस्यैव तद्वापकप्रति-योगिताकतया तस्य च समानाधिकरणधर्मावच्छन्नप्रतियोगि-ताकस्यावृत्तावेव प्रसिद्धत्वादिति भावः । 'व्यभिचारिण्यतिव्याप्ति-रिति, ताट्टगस्य जगदृत्तित्वाभावस्य सर्वत्रैव सत्त्वादिति भावः । अत च स्वव्यापकसाध्याभावसमुदायाधिकरणवृत्तित्वत्वकले सति साध्याभावसमुदायाधिकरणवृत्तित्वत्वव्यापकत्वं प्रतियोगिताविशेषणं, तत्र शेषदले समुदायानिवेशे निर्धूमवृत्तित्वत्वाद्यवच्छन्ना-भावस्य लक्षणाघटकलेऽपि नातिव्याप्तिः सम्भवति व्यति-रेकिसाध्यके ताट्टगप्रतियोगिताया एवाप्रसिद्धेर्जगदृत्तित्वसामा-न्याभावप्रतियोगितायाः साध्याभावाधिकरणवृत्तित्वत्वव्यापकत्वे-ऽपि स्वव्यापकसाध्याभावसमुदायाधिकरणवृत्तित्वत्वरूपपूर्व-दलविरहात् । धूमाद्यभावसमुदायाधिकरणवृत्तित्वत्वशून्ये महानसादिवृत्तित्वेऽपि दाट्टगप्रतियोगितायाः सत्त्वादिति पूर्व-पक्षयित्वा शेषदले समुदायाप्रवेशे पूर्वदलमेव नोपादेयं तदनुपा-दानेऽपि वक्षिमानधूमादित्यादौ आलोकाद्यवृत्तित्वाद्यवच्छन्ना-भावप्रतियोगित्वस्यालोकादिनिष्ठपर्वतादिवृत्तित्वसाधारणसाध्या-

(१) केवलान्वयिसाध्यकाव्याप्तिवारणस्य ।

भावाधिकरणवृत्तिलत्वाव्यापकतया ताटशाभावमादाय दोषाप्रसक्तेः, तदुपादाने व्यतिरेकिसाधकमात्र एवोक्तरीत्या ताटश-प्रतियोगित्वाप्रसिद्धग्र अव्यासिप्रसङ्गाच्च, तथाच धूमवान् वज्ञेरित्यादौ घटत्वेन जगहृत्तिलत्वाभावमादायातिव्यासिरित्याशयेन दीधितिक्तेदमभिहितं, अतिव्यासिवारणाय शेषदले समुदायप्रवेशने च निर्वज्ञित्तिलत्वव्यापकप्रतियोगिताकस्यालोकावृत्तिलत्वच्छ-नाभावस्य वज्ञमान् धूमादित्यत्र शेषदलाक्रान्ततया पूर्वदलोपादानमावश्यकं, तत्र च समुदायाप्रवेशे व्यधिकरणधर्मावच्छन्न-साध्याभावाधिकरणवृत्तिलत्वव्याप्यप्रतियोगिताकस्यालोकावृत्ति-वृत्त्यभावस्य धूमेऽसत्त्वादव्यासिरिति तत्रापि तत्प्रवेशनमिति केचित् समादधति ।

परे तु प्रतियोगित्वव्यापकत्वविशेषतापन्नमेव साध्याभाव-समुदायाधिकरणवृत्तिलत्वं व्यापकत्वविशेषणविधया निवेश्यते न तु तद्दलस्योक्तरीत्या द्विधा निवेशः, एवच्च पूर्वपक्ष एवायं नावतरति । न च गुरुधर्मस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वे प्रतियोगित्वव्यापकत्वविशेषितसाध्याभावसमुदायाधिकरणवृत्तिलत्वाधिकरणनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वं नाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकमिति ताटशावच्छेदकत्वावच्छन्नाभाव-रूपव्यापकतानिवेशासम्भवात् तद्दलस्य द्विधा निवेशनमावश्यक-मिति वाच्यम् । व्यापकान्तस्योपलक्षणविधया साध्याभावसमुदायाधिकरणवृत्तिलत्वरूपव्याप्यांशे निवेशसम्भवात् व्यापकतावच्छेदकावच्छन्नाभाववानित्यादिज्ञाने व्यापकतावच्छेदकत्वांश-

स्येव उक्तावच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनाभावबुद्धौ व्याप-
कताया उपलक्षणतया भानेऽविरोधात् । वसुतसु गुरुधर्मस्या-
भावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वे साध्याभावसमुदायाधिकरणवृत्तित्व-
त्वाधिकरणनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वमपि नाभा-
वप्रतियोगितावच्छेदकं वङ्गित्वावच्छिन्नवङ्गभाववहृत्तित्वनिष्ठान्यो-
न्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादिरूपसमनियतधर्मापेक्ष्या व्य-
धिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावेनाधिकेन घटितस्य तस्य (१) गुरु-
त्वादिति ताटृशधर्मावच्छिन्नाभावो निवेशयितुं न शक्यः, किन्तु
ताटृशान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्यत्तद्वेदकूटमेव निवेश-
नीयम्, एवच्च प्रतियोगिताव्यापकत्वघटितोक्तधर्मस्य प्रतियोगि-
तानवच्छेदकत्वमकिञ्चिल्लरभेवेत्याहुः ।

‘तेनेति, समवायेन वङ्गेः साध्यत्वे पर्वतस्य सम्बन्धदयावच्छ-
िन्नवङ्गभावदयानधिकरणत्वेऽपि धूमे नातिव्याप्तिः, संयोगेन वङ्गे-
स्तथात्वे वङ्गवयवस्य ताटृशाभावदयानधिकरणत्वेऽपि वङ्गवय-
वत्वे नातिव्याप्तिः, समवायेन वङ्गेः साध्यत्वे संयोगेन तस्य तथात्वे
च पर्वतस्य वङ्गवयवस्य च ताटृशाभावदयानधिकरणत्वेऽपि
पर्वत-वङ्गवयवसंयोगी नातिव्याप्तिरिति योजना, ‘सम्बन्धदयाव-
च्छिन्नवङ्गभावदयं’ संयोगसम्बन्धावच्छिन्नवङ्गभाव-समवायसम्ब-
न्धावच्छिन्नवङ्गभावदयं, साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियो-
गिताकत्वानिवेशने ताटृशाभावदयानधिकरणस्य पर्वतादेः साध्या-

(१) साध्याभावसमुदायाधिकरणवृत्तित्वाधिकरणनिष्ठान्योन्याभावप्रतियो-
गितावच्छेदकत्वत्वस्य ।

भावकूटानधिकरणतया तत्कूटाधिकरणवृत्तिवाभावा यावन्तः
तद्वत्वं धूमादावव्याहृतमेवेत्यतिव्यासिः स्यादिति भावः । न च
साध्यतावच्छेऽकसम्बन्धावच्छिवाभावनिवेशनेऽपि समवायेन वज्ञौ
साध्ये संयोगेन हेतौ धूमे नातिव्यासिर्वारयितुं शक्यते समवाय-
सम्बन्धावच्छिववज्ञभावकूटाधिकरणमयुक्तत्वस्य व्यधिकरणधर्मां-
वच्छिवभावस्यैव संयुक्तवृत्तिवात् संयुक्तमावस्यैव तादृशाभावकूटा-
धिकरणगगनादिसंयुक्तत्वादिति कथमत्र व्यावृत्तिप्रदर्शनं सम-
वायेन धूमहेतुकस्थलपरता च न युज्यते समवायेन धूमवतः
साध्याभावकूटाधिकरणत्वानिराकरणादिति वाच्यम् । संयुक्त-
मावस्य गगनादिसंयुक्तत्वेऽपि तादृशसंयोगस्य वृत्तिनियामकतया
संयोगेन वज्ञवयवान्यवृत्तिवाभावस्य संयोगेन वृत्तिमहृत्तेः
सुलभतया (१) वृत्तिपदस्य यथाच्छ्रुतपरतामते तादृशव्यावृत्तिदान-
सज्जतेः, वृत्तिनियामकतादात्मादिसम्बन्धेन व्यासिस्त्रीकारे वृत्ति-
पदस्य सम्बन्ध्यर्थकत्वमावश्यकमित्यभिप्रायेण तदुपेत्य द्वितीय-
स्थलानुसरणं, साधनसमानाधिकरणत्वस्य साध्याभावविशेषणत्वपक्षे
समवायसम्बन्धावच्छिववज्ञभावस्य वज्ञवयवत्वादिरूपसाधनस-
मानाधिकरणत्वाभावेन न तत्रातिव्यासिसम्भवः, एवं सत्ताभाववान्
द्रव्यत्वादित्यादावतिव्यासिवारणाय साध्यसमानाधिकरणे सतीति
विशेषणप्रवेशस्यावश्यकतया संयोगादिना वज्ञिमत्यवर्त्तमान-

(१) संयुक्तमावस्य गगनादिसंयुक्तत्वेऽपि तादृशसंयोगस्य वृत्तिनियामकस्य तथा
यस्य द्रव्यस्य वज्ञवयव एवाधिकरणत्वप्रत्ययः प्रामाणिको न त्वच्यत्र संयोगेन वज्ञ-
वयवान्यवृत्तिवाभावस्य संयोगेन वृत्तिमत्तादृशद्रव्यवृत्तेः सुलभयेति पा० ।

वक्षग्रवयवत्वादौ तेनाप्यतिव्याप्तिर्व्वर्तितुं शक्यत इत्यतः 'पर्वत-
वक्षग्रवयवसंयोगहेतुकानुसरणं, संयोगेन द्रव्यस्याव्याप्यवृत्तितापन्ने
पर्वतस्य सम्बन्धद्वयावच्छिन्नवक्षग्रभावद्वयाधिकरणत्वेऽपि न तस्य
व्याप्यवृत्तित्वविशिष्टसाध्याभावकूटाधिकरणत्वं विवक्षणौयज्ञावश्यं
तादृशसाध्याभावकूटवत्त्वम्, अन्यथा अव्याप्यवृत्तिसंयोगादिसाध्यके
व्यभिचारिणि जगत एव साध्याभावकूटाधिकरणत्वेनातिव्याप्ति-
रिति दर्शितहेतोः पर्वतवृत्तित्वेऽपि तादृशाभावकूटाधिकरणवृ-
त्तित्वाभावोऽक्षत एवेत्यतिव्याप्तिप्रसक्तिः ।

तत्त्वचिन्तामणि-दीधितिः ।

तथा स्त्रव्यापकीभूतसाध्यतावच्छेदकव्यापकप्रति-
योगिताकोऽपि वोध्यः तेन यत्र पृथिवीत्वाभावादौ
साध्ये तत्तद्विपक्षावृत्तित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताका-
भावकूटाधिकरणमप्रसिद्धं तत्र सङ्केतौ पृथिवीत्वादौ
साध्ये जातित्वाद्यवच्छिन्नाभाववति सामान्यादाववर्त-
माने द्रव्यत्वप्रकारकप्रभाविषयत्वादौ च नाव्याप्तिरिति-
व्याप्तिर्वा, नाप्यभावत्वादिना अभावादौ साध्ये तत्त-
त्वाध्याभावकूटाधिकरणाप्रसिद्धा अव्याप्तिरित्याहुः ।

गादाधरी विवृतिः ।

पूर्ववदत्र साध्याभावपदेन साध्यतावच्छेदकविशिष्टव्यापकता-
वच्छेदकरूपावच्छिन्नाभावविवक्षणे नानाविपक्षके तथाविधतत्त-

हिपक्षावृत्तित्वावच्छिन्नाभावकूटाधिकरणाप्रसिद्धा अब्राह्मिः साध्यतावच्छेदकविशिष्टसमव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नाभावनिवेशने च गौरवमिति साध्यतावच्छेदकसमव्याप्तप्रतियोगिताकाभाव एव विवक्षितुमुचितः तार्णतार्णदहनवृत्तिहित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकानां तथाविधसाध्याभावानामधिकरणे धूमादेवृत्तावपि वक्षित्वाद्यवच्छिन्नवक्षित्वाभावघटितादृशभावकूटवत्यवृत्तेरव्याप्तयनवकाशात् इत्याशयेन तथाविधसेवाभावं निवेशयति, ‘तथेति, ‘स्त्रं’ प्रतियोगिता, समनियताभावैक्यमते साध्याभावप्रतियोगितायाः साध्याभावसमनियताभावप्रतियोगिपदार्थान्तरवृत्तिलेऽपि (१) साध्यतावच्छेदकेन व्यधिकरणेन वा धर्मेनावच्छिन्नायाः साध्यमात्रवृत्तिप्रतियोगितायाः साध्यतावच्छेदकसमनैयत्यमन्तरमेव । अथ घटत्वाद्यवच्छिन्नाया वाच्यत्वनिष्ठप्रतियोगिता सा घटादिभिन्नयावद्दसुवृत्तिरेव स्त्रीक्रियते न तु वाच्यत्वादिमात्रवृत्तिस्तथा सति घटत्वेन प्रमेयत्वं नास्त्रील्यादिप्रतीतिविषयप्रतियोगितान्तरकल्पने गौरवादिति तादृशप्रतियोगितायां न वाच्यत्वत्वादिरूपसाध्यतावच्छेदकसमनैयत्यमिति चेत्, का चतिः, वाच्यत्वभिन्नत्वेन वाच्यत्वं नास्त्रील्यादिप्रतीतिविषयमभावमादायैव तत्त्वाण्णसमन्वयसम्भवात् स्वव्यधिकरणवाच्यत्वभिन्नत्वावच्छिन्नायाः प्रतियोगिताया वाच्यत्वभिन्नवृत्तिलेखस्यासम्भावितत्वात् । वसुतसु घटत्वाद्यवच्छिन्नवाच्यत्वादिप्रतियोगितायां व्यधिकरणघटत्वादेरिव समानाधिकर-

(१) साध्यसमनियतपदार्थान्तरवृत्तिलेऽपीति पा० ।

एवाच्यत्वादेरप्यवच्छेदकत्वमावश्यकं घटत्वेन वाच्यत्वं नास्ती-
त्यादिप्रतीत्या वाच्यत्वादेः प्रतियोगितावच्छेदकत्वानवगाहनात्
ताटशप्रतीतिर्वाच्यत्वादिविशिष्टवैशिष्ठानवगाहित्वेन तत्र वाच्यत्व-
त्वादिप्रकारकज्ञानानपेत्तेः, एवच्च घटत्वेन प्रसेयं नास्तीत्यादि-
प्रतीतिविषयप्रतियोगितानामतिरक्तत्वमावश्यकम् अवच्छेदकभे-
दादिति घटत्वेन वाच्यत्वं नास्तीत्यादिप्रतीतिविषयप्रतियोगिता
वाच्यत्वादावेव वर्त्तते न त्वन्यत्रापि मानाभावादिति घटत्वादिना
वाच्यत्वाद्यभावोऽपि लक्षणघटकः । अथैवं साध्यतावच्छेदका-
वच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नाभावघटितलक्षणे वक्षित्वा-
द्यवच्छिन्नसाध्यकस्यले वक्षित्वादिना घटाद्यभावोलक्षणघटको न
स्यात् व्यापकतावच्छेदकवक्षित्वादिपर्यामप्रतियोगितावच्छेदक-
ताकल्पविरहान्महानसीयवक्षित्वाद्यवच्छिन्नाभाववारणायावच्छेद-
कतापर्यामप्रतियोगितावच्छेदकतायामक्षतमिति ताटशभावमादा-
यैव तत्त्वक्षणसमन्वयसम्भव इति । एवच्च सार्वभौमानामेतत्त्व-
क्षणाभिप्रायकतया 'समवायितया वाच्यत्वाभावो घट एव प्रसिद्ध-
दिति मूलग्रन्थोपवर्णनमपि सङ्गच्छते । अथ पर्यामप्रतियोगिताया अव्यासन्यवृत्ति-
त्वेन तत्पर्याप्त्यधिकरणे प्रत्येकव्यक्तौ पर्यामप्रतियोगितामेतत्त्व-
क्षेत्रत्वत्ताभावस्य तदवच्छिन्नभेदस्य च मत्त्वात्तस्य प्रतियोगिता-
व्यापकत्वं न सम्भवति । न चाव्याप्त्यवृत्तिसंयोगादेयत्र साध्यताव-

च्छेदकता तत्र तस्य प्रतियोगिताव्यापकत्वनिर्वाहाय प्रतियोग्य-
सामानाधिकरणं व्यापकताघटकाभावे निवेशनीयं तावता उभ-
यत्वस्यापि व्यापकत्वं निर्वहति पर्याप्तिसम्बन्धेनोभयत्वपर्याप्त्य-
धिकरणस्य प्रत्येकानन्तरिक्ततया प्रत्येकवृत्तेरुभयत्वाभावस्यापि
प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादिति वाच्यम् । पृथिवीत्व-घटत्वो-
भयत्वादिना यत्र साध्यता तत्र जातित्वाद्यवच्छिन्नाभावप्रतियो-
गित्वसमानाधिकरणस्य ताटृशसाध्यतावच्छेदकाभावस्य प्रतियो-
ग्यधिकरणावृत्तित्वविरहेण ताटृशसाध्यतावच्छेदकस्य ताटृशप्रति-
योगिताव्यापकत्वापत्त्या ताटृशाभावमादाय द्रव्यत्वप्रकारकप्रमा-
विषयत्वादितावतिव्याप्त्यापत्तेः प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वस्यैवा-
भावे निवेशनीयतया उभयत्वाभाववर्त्तनासम्भवात् तदभाव-
वतः प्रत्येकं तदनधिकरणत्वात् तस्यैव तदधिकरणताया अपि
व्यासज्यवृत्तित्वादिति चेत्र, सामानाधिकरणस्याप्यवृत्तितापत्ते
प्रतियोगिसमानाधिकरणाभावविशिष्टाभाववृत्ताघटितव्यापक-
ताया एव निवेशसम्भवात् पृथिवीत्वादौ उक्तोभयत्ववति पृथिवीत्व-
त्वावच्छेदेन तदभावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेऽपि जलत्वा-
देस्तत्वाभावनाधिकरणाभावविशिष्टतदभाववृत्तेनातिप्रसङ्गाभावात्
उभयत्वाद्यभावस्य तदभाववत्येकैकस्मिन्नपि तत्सामानाधिकरणा-
भावानभ्युपगमात् । तत्सामानाधिकरणावच्छेदकस्य प्रत्येका-
नन्तरिक्तत्वात् । अथवा यन्निरूपितसाध्यतावच्छेदकताघटक-
सम्बन्धसामान्ये प्रतियोगित्वाधिकरणयत्क्षिद्वात्मन्युयोगिकत्वा-
भावस्तदन्यत्वमेव प्रतियोगिताव्यापकत्वम् उभयत्वनिरूपितप-

र्यासौ च न प्रत्येकानुयोगिकत्वाभावः उभयस्य प्रत्येकान्तिरिक्त-
त्वादिति ।

यत्तु प्राचीनमते रूपसामान्याभावस्य रूप-तङ्गस-तत्वागभाव-
चित्यप्रतियोगिकतया रूपध्वंसादिसाध्यके रूपादिहेतावतिव्याप्तिः
रूपसामान्याभावीयरूपध्वंसत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितायाः साध्य-
तावच्छेदकसमनियततया तद्घटिताभावकूटाधिकरणे रूपादेर-
वृत्तेः । न च रूपस्यापि रूपध्वंसाभावरूपतया तद्घटितस्य रूप-
सामान्याभावाद्यघटितकूटस्यापि यावतामभावानामैकाधिकरण्य-
मिति विवक्षया लक्षणघटकत्वात् तद्विति हेतोर्वृत्या नोक्ताति-
व्याप्तिरिति वाच्यम् । रूपादीनां प्रत्येकं स्वस्वध्वंसाभावरूपत्वेऽपि
स्वान्यरूपादिध्वंसाद्यभावानामकतया साध्यतावच्छेदकसमनियत-
प्रतियोगिताकत्वविरहेण लक्षणघटकत्वादिति, तत्र, जलपरमा-
णवादौ रूपध्वंसत्वाद्यवच्छिन्नाभाववृद्धिनिर्बाह्य जन्यरूपत्वाद्यव-
च्छिन्नाभावे रूपध्वंसत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वकल्पनस्यावश्यक-
तया तत एव रूपादिसामान्याभाववत्यपि तवतौतिनिर्बाह्यात्
रूपादिसामान्याभावस्य रूपध्वंसादिप्रतियोगिताकत्वानभ्युपग-
मात्, साधनसमानाधिकरणत्वस्य साध्याभावविशेषणतापत्ते तेना-
प्युक्तस्यले रूपादिसामान्याभावव्यावर्त्तनात्, स्वनिरूपकाभाववत्त्व-
सम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकूटाधिकरणत्व-
मेव निवेश्य लक्षणस्य परिष्करणीयतया रूपादिसामान्याभावान-
धिकरणस्यापि जलपरमाणवादेरुक्तस्यले तत्कूटाधिकरणत्वेनाति-
व्यायनवकाशाच्च । प्रतियोगितायाः प्रतियोगिस्वरूपत्वमते ना-

नाव्यतिसाध्यकस्त्वले साध्यतावच्छेदकसमनैयत्यस्य प्रत्येकप्रतियोगितायामसत्त्वेऽपि स्वावच्छेदकावच्छिन्नतदभावीयप्रतियोगितात्वेन (१) समनैयत्यविवक्षणात् दोषः तत्तदङ्गि-तत्तद्भूमादिस्त्रूपप्रतियोगितानामपि स्वावच्छेदकवङ्गित्व-धूमत्वाद्यवच्छिन्नतदभावप्रतियोगितात्वेन वङ्गित्व-धूमत्वाद्यवच्छिन्नवङ्गादिस्त्रूपप्रतियोगितानां द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नभावीयवङ्गादिस्त्रूपप्रतिप्रोगितात्वकतया तदवच्छेदकद्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितायात् घटादावपि सत्त्वात् न तप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितात्वेन वङ्गित्वादिसमनैयत्यमिति तदभावीयत्वं विशेषणं, तथा सति वङ्गित्वाद्यवच्छिन्नाभावीयप्रतियोगिताया घटादावसत्त्वात् नानुपपत्तिः । यद्यप्येवमपि वाच्यत्वत्वादिसमनियतप्रतियोगित्वाप्रसिद्धिर्दुर्बर्बारैव व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावानामभिन्नतया वाच्यत्वादिनिष्ठं तत्स्त्रूपवाच्यत्वभिन्नत्वाद्यवच्छिन्नवाच्यत्वाभावीयप्रतियोगिताया घटत्वाद्यवच्छिन्नवाच्यत्वादिनिष्ठतत्स्त्रूपप्रतियोगित्वाद्विन्नत्वेन तदवच्छेदकघटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितानां घटादावपि सत्त्वात् (२) यत्किञ्चिदेकधर्मावच्छिन्नतदभावीयप्रतियोगितात्वेन समनैयत्यघटकव्याप्त्व-

(१) तदभावीयप्रतियोगितात्वेन समनैयत्यविवक्षणे साध्यतावच्छेदकसमनियततदभावीयप्रतियोगिताकाभावस्थाप्रसिद्धा वङ्गिमान् धूमादित्यादावव्याप्तिरतः स्वावच्छेदकावच्छिन्नेति ।

(२) व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावानामभिन्नतया वाच्यत्वादिस्त्रूपवाच्यत्वभिन्नत्वाद्यवच्छिन्नाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकघटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितानां घटादावपि सत्त्वादिति पां ।

विवक्षणे च पृथिवीत्वादभावादिसाधकस्यले घटावृत्तित्वाद्य-
वच्छिव्राभाववारणमग्रकं तदभावीयपृथिवीत्वाभावादिरूपप्रति-
योगितानां पृथिवीत्वाभावत्वाद्यवच्छिव्राभावीयप्रतियोगितात्मक-
तया पृथिवीत्वाभावत्वादिरूपतदवच्छेदकावच्छिव्रप्रतियोगिता-
त्वेन पृथिवीत्वाभावत्वादिसमनैयत्यसत्त्वात्, तथापि यद्वर्मावच्छि-
व्रप्रतियोगितात्वेन यदभावनिरूपितत्वं ताटशधर्मावच्छिव्रतद-
भावीयप्रतियोगितात्वैनैव व्याप्त्यत्वनिवेशान्न दोषः पृथिवीत्वाभा-
वत्वावच्छिव्रप्रतियोगितात्वेन पृथिवीत्वादिरूपाभावमात्रनिरूपि-
तत्वं न तु घटावृत्तित्वावच्छिव्राभावनिरूपितत्वमिति । यद्यपि
पूर्वदलाप्रवेश वज्ञादिसाधके धूमादिहेतौ साध्यतावच्छेदकसम्ब-
न्धावच्छिव्रसाध्यतावच्छेदकश्चापकप्रतियोगिताकर्त्तव्यदावृत्तित्वा-
वच्छिव्राभावकूटाधिकरणत्वस्य गुणादौ प्रसिद्धेऽपि तत्र हेतुता-
वच्छेदकसम्बन्धेन हृत्तेरप्रसिद्धगा अव्यासिमम्भवः तथापि साध्या-
भावकूटवति ताटशव्वत्तेरप्रसिद्धगा अव्यासिस्तदनिवेशेऽपि सत्त्वा-
वान् जातेरित्यादौ वच्यते इति स्थलान्तरे कूटाधिकरणप्रसिद्धगा
अव्यासिवारणरूपतत्वयोजनमाह, ‘यत्र पृथिवीत्वाभावादाविति,
‘तत्तद्विपक्षेति घट-पटादिरूपेत्यर्थः, ‘तत्र सङ्केताविति तत्र साध्ये
यः सङ्केतुर्जलत्वादिस्तत्वेत्यर्थः, ‘नाव्यासिरित्यनेनान्वयः, यावता-
मैकाधिकरणं सम्भवति तावदभावसमुदायाधिकरणविवक्षाया-
स्तद्वोषासम्भवेन स्थलान्तरे अव्यासिमाह, ‘पृथिवीत्वादाविति, द्रव्य-
त्वादैः समवायेन हेतुले जातित्वाद्यवच्छिव्राभावघटितकूटाधि-
करणे समवायेन हृत्तेरप्रसिद्धगा अतिव्यास्यनवकाशात् स्वरूपसम्ब-

म्भेन हेतुत्वात् तु सरणम् । साधनसमानाधिकरणत्वस्य साध्याभावविशेषणतापके जातित्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य साधनसमानाधिकरणतया वारणसम्भवेऽपि प्रत्येकं साधनसमानाधिकरणजलाद्वच्छित्व-तेजोऽवच्छित्वाद्यवच्छिन्नसमवायसम्भव्यावच्छिन्नाभावकूटाधिकरणतायाः सामान्यादावेव सत्त्वादतिव्याप्तिर्दुर्बारैवेति ध्येयम् । द्वितीयदल-प्रवेशप्रयोजनमाह, ‘नापीति, घटत्वाभावत्वादिना साध्यतायां घटादावेव साध्याभावकूटाधिकरणत्वप्रसिद्धिरत उक्तम् ‘अभावत्वादिनेति, आदिपदान्मेयत्वादिपरिग्रहः, ‘तत्त्वाध्येति घटत्वाभाव-पटत्वाभावादिरूपसाध्यस्य यः साध्यतावच्छेदकव्याप्तप्रतियोगिताको घटत्व-पटत्वादिरूपोऽभावस्तुत्समुदायाधिकरणाप्रसिद्धेरित्यर्थः, यावतामैकाधिकरणं सम्भवतौति विवक्षायामपि तादृशभावसमुदायवति घटादौ हेतोर्वृत्तेरव्याप्तिरेव । न च यावतामभावानामैकाधिकरणसम्भवस्तुत्समुदायाभावकूटाधिकरणं यद्यत् तावदन्यतमवच्छित्वत्वसमनियतप्रतियोगिताकोऽभावो विवक्षणीयः घटवच्छित्वत्वाद्यवच्छिन्नाभावशोपदर्शितस्थले न तथा जगत् एव तावदन्यतमान्तर्गतत्वात्, अपि तु घटत्वादिना जगवच्छित्वसामान्याभाव एव वृत्तिमहत्त्वस्थाविधोऽभावः, तावदधिकरणान्यतमलच्च तत्तदधिकरणाद्वच्छित्वस्थलं न तु तत्तदधिकरणान्यत्वमतो नाप्रसिद्धिरति वाच्यम् । एवमपि जातिप्रतियोगिकाभाववान् मैयत्वादित्यादौ जातिमतामेव घटत्व-पटत्ववित्ततादृशकूटाधिकरणतया जातिमहत्त्वत्वावच्छिन्नाभावस्यापि तादृशतया अव्यासेदुव्वारत्वादिति । अत साध्याभाववत्तायां सम्भव्यविशेषानिवेशे

कालपरिमाणवान् भेयत्वादित्यादावतिव्याप्तिः कालस्यापि कालिकसम्बन्धेन कालपरिमाणभावाधिकरणतया जगत एव साध्याभावकूटवच्चात् दैशिकविशेषणतासम्बन्धनिवेशे च घटत्वाभाववान् पटत्वादित्यादावव्याप्तिर्थं टत्वादेस्तेन सम्बन्धेनावृत्तेस्तेन सम्बन्धेन तद्विष्टितकूटाधिकरणाप्रसिद्धेः, तेन सम्बन्धेन वृत्तिमत्त्वस्याभावविशेषणत्वे तु घटत्वाभावादिसाध्यके व्यभिचारिणि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमादायातिव्याप्तिः कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताके घटत्वाभावाभावे साध्ये आत्मत्वादिहेतावव्याप्तिश्च घटातिरिक्तवसुमात्रस्यैव दैशिकविशेषणतया साध्याभावकूटवच्चात् साध्यनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धनिवेशेऽप्ययमेव दीषः, किञ्चिद्विशिष्टताटशसाध्यस्य योऽभावस्तस्य दैशिकविशेषणतासम्बन्धावच्छिन्नाभावस्तद्रूप इति दैशिकविशेषणताया अपि निरुक्तसाध्यनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धत्वात् । स्वनिष्ठताटश(१)प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन स्वाधिकरणत्वनिवेशे च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य साध्याप्रतियोगिकतया तदसंग्रहप्रसङ्ग इति साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन स्वप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टसाध्यवत्ताज्ञानं प्रति यत्सम्बन्धावगाहि यदभावज्ञानं प्रतिबन्धकं तेन सम्बन्धेन तदभावाधिकरणत्वं विवक्षणीयं व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाववत्तावुद्दिरपि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिप्रकारकुद्दिं प्रतिबन्धातीति ताटशाभावस्य लक्षणघटकतानिर्व्वाहः । यदि चाभाववत्ताज्ञानं प्रति दैशिकविशेषणतासंसर्गकमपि तदभावाभावत्वावच्छिन्न-

(१) साध्यनिरूपितेवर्थः ।

प्रकारकज्ञानं प्रतिबन्धकम् अभावाभावस्यातिरिक्ततामते ताटश-
ज्ञानप्रतिबन्धकताया आवश्यकत्वात्, तस्य प्रतियोगिस्वरूपत्वमते-
ऽपि फलसाम्यानुरोधेन तदावश्यकत्वात् अभावाभावस्यातिरिक्तत्व-
ग्रहदशायां तव्यप्रतिबन्धकताया दुरपञ्चत्वाच्च, एवच्च कालिकसम्ब-
न्धावच्छिन्नप्रतियोगिताके घटत्वाद्यभाव-जातित्वादेरभावे साध्ये
आवत्त्व-जातित्वादावव्याप्तिर्दुव्वारैव दैशिकविशेषणतासम्बन्धस्यापि
निरुक्तरूपाकान्तत्वात् । न चैवं ताटशसाध्यत्वयपि पक्षे ताटश-
साध्याभावत्वावच्छिन्नप्रकारकप्रमारूपप्रतिबन्धकज्ञानसम्भवात्तदि-
षयस्य हेत्वाभासतापत्तिरिति वाच्यम् । तत्र पक्षे साध्यं नास्तीति-
ज्ञानस्य भ्रमत्वं निर्विवादमिति तदुपपादनाय ताटशसाध्यप्रति-
योगिनस्ताटशसाध्याभावत्वेन दैशिकविशेषणतया वृत्त्यनभ्युपगमा-
दित्युच्यते, तदा निरुक्तसम्बन्धेन ताटशसाध्याभावत्वावच्छिन्नाधि-
करणताकूटत्वत्वं विवक्षणौयं हेतुमति च ताटशाधिकरणताविर-
हात्वोक्ताव्याप्तिः ।

परे तु घटत्वादेरपि दैशिकविशेषणतास्तीकार आवश्यकः
अन्यथा घटे न घटत्वाभाव इत्यादिनजन्वयिप्रतीति-व्यवहारयो-
रनुपत्तिः काले न द्रव्यत्वमित्यादिप्रयोगविरहेण सप्तम्य-
र्थदैशिकविशेषणतासंसर्गावच्छिन्नाधियत्वान्वितस्वार्थबोधजनकत्व-
स्यैव (१) नन्दिते व्युत्पन्नत्वात् । न च भावरूपप्रतियोगिवा-
चकपदसम्भिव्याहृतनजा दैशिकविशेषणतासम्बन्धावच्छिन्नाधिय-
तया अभावरूपप्रतियोगिवाचकपदसम्भिव्याहृतनजा च प्रति-

(१) दैशिकविशेषणतासंसर्गावगाह्विबोधजनकत्वस्यैवेति यां ।

योगितावच्छेदकसम्भ्यावच्छन्नाधियतया अभावः प्रत्यायते (१) इति व्युत्पत्तिरिति वाच्म् । प्रतियोगितावच्छेदकसम्भ्यत्वेन सम्भ्यबोधोपगमे सर्वेषां मेयाभावानां दैशिकविशेषणतासम्भ्यावच्छन्नप्रतियोगिताकः किञ्चिद्विशिष्टस्वाभावस्य योऽभावस्तद्वृपतया तादृशसम्भ्यश्च प्रतियोगितावच्छेदक इत्यतिप्रसङ्गात् (२) विशिष्य समवाय-कालिकादिभानस्येवोगत्यतया प्रतियोगिन्यभावे सम्भ्यविशेषावच्छन्नप्रतियोगिताकत्वाबोधकादयमभावो नास्तीत्यादितः सम्भ्यविशेषावच्छन्नाधियताप्रतीतौ (३) नियमकाभावात् समभिव्याहारविशेषनिरपेक्षस्य तात्पर्यस्य नियामकत्वे कालिकादिसम्भ्यावच्छन्नप्रतियोगिताकामत्वाद्यभावादेरात्मत्वरूपो योऽभावस्तस्य समवायादिसंसर्गतात्पर्येणात्मन्यमभावो नास्तीति प्रयोगप्रसङ्गात् । वास्तवत्कलम्भ्यावच्छन्नप्रतियोगिताकाभावरूपप्रतियोगिवाचकपदसमभिव्याहारस्य तत्सम्भ्यावच्छन्नाधियताभाननियामकत्वे (४) वसुतः कालिकादिसम्भ्यावच्छन्नप्रतियोगिताकेऽस्मिन्नभावे कालिकसम्भ्यावच्छन्नप्रतियोगिताकत्वसंशयदशायाम् अयमभावो नास्तीति वाक्यादधिकरणे एतदभावाभाववत्त्वप्रतीतावपि अधिकरणे कालिक-

(१) दैशिकविशेषणताऽभावरूपप्रतियोगिवाचकपदसमत्वाहृतनजा च प्रतियोगिभूताभावप्रतियोगितावच्छेदकसम्भ्यः प्रत्यायत इति पा० ।

(२) आत्मनि कालिकसम्भ्यावच्छन्नप्रतियोगिताको घटत्वाभावाभावो नेत्यादिप्रतीत्यापत्तिरूपोऽतिप्रसङ्गः ।

(३) सम्भ्यविशेषप्रतीताविति पा० ।

(४) तत्सम्भ्यभाननियामकत्व इति पा० ।

सम्बन्धेनाभाववत्त्वादिसंशयस्य (१) सर्वानुभवसिद्धस्तोच्छदापत्तेः । अथैवं कालादावपि कालिकसम्बन्धावच्छिन्नघटत्वाभावो नास्तीति प्रतीत्यनुरोधेन घटत्वादैशिकविशेषणतास्त्रीकारस्यावश्यकतया तत्र समवायसम्बन्धावच्छिन्नघटत्वाभावो नास्तीति व्यवहारापत्तिरिति चेत्र, प्रतियोगिमति तदभावत्वेन वृत्तेरनभ्युपगमात् इत्यच्च दैशिकविशेषणतासम्बन्धेन साध्याभावत्वावच्छिन्नवत्त्वं लक्षणे निवेशनीयं कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटत्वाभावाभावान् आत्मत्वादित्यादौ घटत्वाभावस्य तादृशसाध्याभावत्वेनात्मन्यवृत्तेनांव्यासिः । एतेन यादृशसाध्यकस्यले साध्याधिकरणे साध्याभावस्य तदधिकरणे च साध्यस्य न भ्रमः प्रसिद्धः तत्र प्रतिबध्य-प्रतिबन्धकभावकल्पनासम्भवेन प्रतिबन्धकतावृष्टिलक्षणस्याव्यासिरिति निरस्तुमिति वदन्ति ।

तत्त्वचिन्तामणि-दीधितिः ।

तत्र द्रव्यत्व-पृथिवीत्वोभयवान् द्रव्यत्वादित्यादौ तदुभयान्यतरत्वावच्छिन्नाभाववत्ति द्रव्यत्वादेरवृत्तेरतिव्याप्तेः । अपि चेदंपृथिव्यन्यद्रव्यत्ववत् द्रव्यत्वादित्यादौ द्रव्यत्वावच्छिन्नाभावकूटाधिकरणगुणाद्यवृत्तित्वस्य द्रव्यत्वे सत्त्वादतिव्याप्तेः द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितायाः पृथिव्यन्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वसमव्याप्त-

(१) अयमभावो नास्तीति वाक्यादधिकरणवृत्तित्वस्य एतदभावाभावे प्रतोतावपि अधिकरणनिरूपितकालिकसम्बन्धावच्छिन्नाभेयत्वाभाववत्त्वादिसंशयस्येति पा० ।

त्वात् । किञ्च रूपाभावसाध्यके सङ्केतौ साध्याभाव-
समुदायनिविष्टसकलरूपव्यक्त्यधिकरणाप्रसिद्धिः । याव-
तामभावानामैकाधिकरण्यं तावतां समुदाये विवक्षि-
तैऽपीदं पृथिवीवृत्तिगुणशून्यं सत्तान्यपृथिवीसमवेतशून्यं
वा वायुत्वादूपवदन्यत्वादेवादावतिव्याप्तिः तत्र तादृश-
साध्याभावस्तोमस्य नियमतो रूपादिघटितत्वेन तदति
तदेतोरवृत्तेः, वस्तुतो निखिलानामैव रूपाणां तादृ-
शाभावसहस्रसमानाधिकरणत्वात्समानाधिकरणायादद-
भावाधिकरणाप्रसिद्धिर्दुर्बारैव ।

गादाधरौ विवृतिः ।

‘तदुभयेति, द्रव्यत्व-पृथिवीत्वान्यतरत्वावच्छन्नप्रतियोगिताया-
अपि तदुभयत्वसमनियततया तादृशाभावज्ञतो गुणादेरेव निरुक्त-
साध्याभावकूटाधिकरणत्वादिति भावः । प्रतियोगिवैयधिकरणा-
घटितव्यापकत्वस्य साध्यतावच्छेदकविशेषणत्वमुपगम्य उभयत्व-
वति प्रत्येकमुभयत्वाभावसत्त्वेन तस्य प्रतियोगिताव्यापकत्ववारणे
तु तद्वावच्छन्नसाध्यकसङ्केतावव्याप्तिर्दृष्टव्या, व्यासज्यवृत्तित्वा-
व्यासज्यवृत्तित्वान्यतररूपेण साध्यतावच्छेदकसजातीयो यो धर्म-
स्तदवच्छन्नत्वस्य प्रतियोगिताविशेषणत्वोपगमे(१) नैतादृशाति-
व्याप्तवकाश इत्यतः स्थानान्तरेऽतिच्यापिमाह, ‘अपि चेति, ‘द्रव्य-

(१) तथाचान्यतरत्वावच्छन्नप्रतियोगित्वस्य साध्यतावच्छेदकसजातीयवस्त्रौ-
वच्छन्नत्वाभावादेव तादृशप्रतियोगितावारणात् ।

तत्वाद्यवच्छिन्नेति शुद्धद्रव्यतत्वाद्यवच्छिन्नेत्यर्थः, 'पृथिव्यन्तत्वविशिष्टद्रव्यतत्वसमव्याप्तवादिति, विशेषणावच्छिन्नस्य शुद्धविशेषानति-रिक्तवादिति भावः । विशिष्टस्यातिरिक्तते विशिष्टद्रव्यतादिसाध्यकस्यले शुद्धद्रव्यतत्वाद्यभावस्य वारणसम्भवात् दूषणान्तरमाह, 'किञ्चेति, 'रूपाभावेति रूपतत्वाद्यवच्छिन्नाभावेत्यर्थः, 'सद्वेतावित्यव्याप्तिसूचनाय, 'सकलरूपव्यक्त्यधिकरणाप्रसिद्धेरिति, तथाच तद्वर्षटितसाध्याभावकूटाधिकरणाप्रसिद्धया अव्याप्तिरिति भावः । 'यावतामिति, तथाच प्रकृते सकलरूपवर्षटितसमुदायस्य न लक्षणवर्षकता सकलरूपाणामैकाधिकरणविरहात् किन्तु एकैकरूपव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाववर्षटितकूटानामेव प्रत्येकं तदधिकरणता च रूपवत्त्वेव प्रसिद्धेति नाव्यास्यवकाश इति भावः । 'इदमिति, वायौ पृथिवीपृत्तिद्वित्व-संयोगादिसत्त्वाद्युत्तादेरुक्तसाध्यव्यभिचारिता, गुणसामान्याभावस्य साध्यते वायवीयसर्गादिरपि साध्याभावः तद्वर्षटितनिरुक्ताभावकूटवहत्तित्वाभावस्य यावदन्तर्गतस्य वायुत्तादावभावान्नातिव्याप्तिसम्भवः इति 'वृथिवी-वृत्तीति, घट-तद्वायुद्वित्व-पट-तद्वायुद्वित्वादिरूपपृथिवीपृत्तिगुणाभावाभावानां यावतां वायवैकाधिकरणसम्भवेन तद्वर्षटितकूटस्यापि लक्षणवर्षकतया तद्विति वायौ हेतोर्वृत्या नातिव्याप्तिसम्भवः । न च द्वित्वादिरूपसाध्याभावस्य उत्पत्तिकालेऽसत्त्वेन कालिकाव्याप्तिवृत्तितया व्याप्तिवृत्तिविशेषणेन तद्व्याप्तिः पार्थिवपरमाणुकत्वादिरेव लक्षणवर्षक इत्यतिव्याप्तिसिद्धुर्व्याप्तिरैवेति वाच्यम् । प्राचीनमते द्वित्वादिमति तव्यागभावादिकालावच्छेदेन

तदत्यन्ताभावासत्त्वात् दित्यादिरपि व्याप्यवृत्तित्वादिति पृथिवी-
पदम्, इदम्यद-पृथिवीपदयोः कर्मधारयो वाभिमतः । न च स्वस-
मानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वम् अनवच्छिन्नवृत्तिकत्वं वा व्याप्य-
वृत्तित्वं न तु स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं, तच्च
न दित्यादिसाधारणमिति पृथिवीपदस्य पृथिवीसामान्यपरत्वेऽपि
न चतिरिति वाच्यम् । एतदतिव्याप्तिवारणानुरोधेनात्यन्ताभाव-
घटितव्याप्यवृत्तित्वस्यैव निवेशयितुमुच्चितत्वात् एतद्रूपात्यन्ताभाव-
वान् मेयत्वादित्यादावेतद्रूपात्मकाभावस्य लक्षणाघटकत्वेऽति-
व्याप्तयोग्यत्वात् यत्प्राचीनमतेऽत्यन्ताभावघटितव्याप्यवृत्तित्वनिवेशस्याव-
श्यकत्वाच्च । अतएव चाग्रेतनं 'रूपादिघटितत्वेनेत्यपि साधु सङ्गच्छते,
पार्थिवरूपमावस्यैवानित्यतया अत्यन्ताभावघटितव्याप्यवृत्तित्वा-
निवेशे तस्य व्याप्यवृत्तित्वाभावेन तदसङ्गत्यापत्तेः, वृत्तिसु सम-
वायेन बोध्या, तेन वायवीयस्यर्शदेः कालिकसम्बन्धेन पृथिवीवृत्ति-
त्वेऽपि न ज्ञातिः पृथिवीसमवेतत्वावच्छिन्नभावो गुरुधर्मस्य प्रति-
योगितानवच्छेदकत्वेऽप्रसिद्धः पृथिवीसमवेतत्वावच्छिन्नत्वेनाभिम-
तायां प्रतियोगितायां केवलसमवेतत्वस्यैवावच्छेदकत्वसम्भवेन
पृथिवीसमवेतत्वस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् । न च पृथिवी-
समवेतत्वावच्छिन्नाया जलत्वादिव्यावृत्तप्रतियोगिताया अतिप्रसक्त-
समवेतत्वस्य नावच्छेदकत्वसम्भव इति वाच्यम् । समवेतत्वावच्छि-
न्नप्रतियोगितातः अतिरिक्ताया जलत्वादिव्यावृत्तप्रतियोगिताया-
एवासिद्देगुरुधर्मस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि पृथिवीसम-
वेतत्वावच्छिन्नभावसाध्यके नातिव्याप्तिसम्भवः तादृशाभावस्य सम-

			Rs.	1	14
• Markandeya Purana, Fasc. 5-7 @ /10/ each	6	/ 4
* Mimānsā Darçana, Fasc. 10-19 @ /10/ each	3	12
* Nyāyavārtika, Fasc. 1-6 @ /10/ each	5	0
* Nirukta, Vol. IV, fasc. 1-8 @ /10/ each	1	14
* Nitisara, Fasc. 3-5 @ /10/ each	4	6
Nityācārapaddhatih, Fasc. 1-7 @ /10/ each	6	14
Nityācārapradipah Vol. I, Fasc. 1-8 ; Vol. II, Fasc. 1-3. @ /10/ each	0	10
* Nyayabindutikā, Fasc. 1 @ /10/ each	5	0
* Nyāya Kusumāñjali Prakaraṇa Vol. I, Fasc. 2-6 ; Vol. II, Fasc. 1-3 @ /10/ each	2	0
Nyayasaraḥ	10	0
Padumawati, Fasc. 1-5 @ 2/-	1	14
* Parīcīṣṭa Parvan, Fasc. 3-5 @ /10/ each	4	6
Prākrīta Paingalam, Fasc. 1-7 @ /10/ each	3	2
Prithivīrāj Rāsa. Part II, Fasc. 1-5 @ /10/ each	1	0
Ditto (English) Part II, Fasc. 1 @ 1/-	1	8
Prākṛta Laksanam Fas. 1 @ 1/8/ each	12	8
Parāçara Smṛti, Vol. I, Fasc. 1-8 ; Vol. II, Fasc. 1-6 ; Vol. III, Fasc. 1-6 @ /10/ each	1	0
Parāçara, Institutes of (English) @ 1/- each	1	0
Parikṣamukha Sutram	3	12
Prabandhacintāmaṇi (English) Fasc. 1-3 @ 1/4/ each	3	12
Rasarnavam, Fasc. 1-3	2	8
Saddarsana-Samuccaya, Fasc. 1-2 @ /10/ each	1	4
Samaraieca Kaha Fas. 1-3, @ /10/	1	14
Sāṅkhyā Sūtra Vṛtti, Fasc. 1-4 @ /10/ each	2	8
Ditto (English) Fas. 1-3 @ 1/- each	3	0
• Sankara Vijaya, Fas. 2-3 @ /10/ each	1	4
Six Buddhist Nyaya Tracts.	0	10
Śrāddha Kriyā Kaumudi, Fas. 1-6 @ /10/ each	3	12
Śragdhārā Stotra (Sanskrit and Tibetan)	2	0
Śuciṇa Sañjhita (Eng.) Fas. 1 @ 1/- each	1	0
Suddhikaumudi, Fas. 1-4 @ /10/ each	2	8
Sundaranandam Kavyam	1	0
Suryya Siddhanta fasc. 1	1	4
Syainika Sastra	1	0
* Taittreyī Brahmana, Fas. 11-25 @ /10/ each	9	6
Pratisakhya, Fas. 1-3 @ /10/ each	1	4
* Taitterīya Sañjhītā, Fas. 27-45 @ /10/ each	11	14
Tāṇḍya Brāhmaṇa, Fas. 10-19 @ /10/ each	6	14
Tantra Vārtēka (English) Fas. 1-8 @ 1/4/ each	10	0
* Tattva Ciñtāmaṇi, Vol. I, Fas. 1-9, Vol. II, Fas. 1-10, Vol. III, Fas. 1-2, Vol. IV, Fas. 1, Vol. V, Fas. 1-5, Part IV, Vol. II, Fas. 1-12 @ /10/ each	24	6	
Tattva Ciñtāmaṇi Didhiti Vivṛti, Fas. 1, @ /10/ each	0	0	
Ditto Prakas, fasc. 1-2, @ /10/ each	1	4
Tattvārthadīgama Sutram, Fas. 1-3 @ /10/ each	1	14
Tirthacintamoni, fasc. 1, @ /10/ each	0	10
Trikāṇḍa-Mandanam, Fas. 1-3 @ /10/ each	1	14
Tulsi Satsai, Fas. 1-5 @ /10/ each	3	2
* Upamita-bhava-prapañca-kathī, Fas. 1-2, 5-13 @ /10/ each	6	14
Uvāsagadāsā, (Text and English) Fas. 1-6 @ 1/- each	6	0
Vallāla Carita, Fas. 1 @ /10/	0	10
Varṣa Kriyā Kaumudi, Fas. 1-6 @ /10/ each	3	12
* Vāyu Purāṇa, Vol. I, Fas. 3-6 ; Vol. II, Fas. 1-7, @ /10/ each	6	14
Vidhāna Pārijata, Fas. 1-8 Vol. II, Fas. 1 @ /10/ each	5	10
Ditto Vol. II, Fas. 2-4 @ 1/4/	3	12
Vivādāratnākara, Fas. 1-7 @ /10/ each	4	6
Vṛghat Svayambhū-Purāṇa, Fas. 1-6 @ /10/ each	3	12
* Yoga Aphorisms of Patañjali, Fas. 3-5 @ /10/ each	1	14
Yogaśāstra of Hemchandra Vol. I, Fas. 1-3	3	12
Tibetan Series.					
Baudhyastotrasangraha, Vol. I (Tib. & Sans.)	2	0
A Lower Ladakhi version of Kesarsaga, Fas. 1-4 @ 1/- each	4	0
Nyayabindu of Dharmakīrti, Fas. 1	1	0
Pag-Sam S'hi Tīn, Fas. 1-4 @ 1/- each	4	0
Rtiogs brjod dpag 'khri S'īn (Tib. & Sans. Avadāna Kalpalā	15	0
Fas. 1-8 ; Vol. II, Fas. 1-7 @ 1/- each	14	0
Arabic and Persian Series.					
'Alamgīrīnāmah, with Index, (Text) Fas. 1-13 @ /10/ each	8	2
Al-Muqaddasi (English) Vol. I, Fas. 1-4 @ 1/- each	4	0
Akbarnāmah, with Index, Fas. 1-37 @ 1/8/ each...	55	8

* The other Fasciculi of these works are out of stock and complete copies cannot be supplied.

Āin-i-Akbari, <i>Fasc. 1-22</i> @ 1/8/- each	33	0
Ditto (English) <i>Vol. I</i> , <i>Fasc. 1-7</i> . <i>Vol. II</i> , <i>Fasc. 1-5</i> , <i>Vol. III</i> ,	36	0
Ditto (English) <i>Vol. I</i> , <i>Fasc. 1-8</i> ; <i>Vol. II</i> , <i>Fasc. 1-7</i> <i>Vol. 3</i> @ 1/4/- each	20	0
Arabic Bibliography, by Dr. A. Sprenger, @ 10/-	0	10	
*Bādshāhnāmah, with Index, <i>Fasc. 1-19</i> @ 10/- each	11	14	
Conquest of Syria, <i>Fasc. 1-9</i> @ 10/- each	Rs. 5	10	
Catalogue of Arabic Books and Manuscripts, 1-2 @ 1/- each	2	0	
Catalogue of the Persian Books and Manuscripts in the Library of the Asiatic Society of Bengal. <i>Fasc. 1-3</i> @ 1/- each	3	0	
Dictionary of Arabic Technical Terms, and Appendix, <i>Fasc. 1-21</i> @ 1/8/- each	31	8	
Fārānqī-i-Rashīdi, <i>Fasc. 1-14</i> @ 1/8/- each	21	6	
Fih rīst-i-Tūsī or, Tūsī's list of Shyāh Books, <i>Fasc. 1-4</i> @ 1/- each	4	0	
Futūh-nāh-Shām of Wāqīdī, <i>Fasc. 1-9</i> @ 10/- each	5	10	
Ditto of Āzādī, <i>Fasc. 1-4</i> @ 10/- each	2	8	
History of Gujarat	1	0	
Hatt Asmān, History of the Persian Masnawī. <i>Fasc. 1</i> @ 12/- each	0	12	
Hisātory of the Caliphs, (English) <i>Fasc. 1-6</i> @ 1/4/- each	7	8	
Iqālnāmā-i-Jahāngīrī, <i>Fasc. 1-3</i> @ 10/- each	1	14	
Iṣābah, with Supplement, 51 <i>Fasc. 1</i> @ 1/- each	51	0	
Māṣāir-i-Ālamgīrī, <i>Fasc. 1-6</i> @ 10/- each	3	12	
Māṣāir-ul-Umarā, <i>Vol. I</i> , <i>Fasc. 1-9</i> , <i>Vol. II</i> , <i>Fasc. 1-9</i> ; <i>Vol. III</i> , 1-10; Index to <i>Vol. I</i> , <i>Fasc. 10-11</i> ; Index to <i>Vol. II</i> , <i>Fasc. 10-12</i> ; Index to <i>Vol. III</i> , <i>Fasc. 11-12</i> @ 1/- each	35	0	
Maghāzī of Wāqīdī, <i>Fasc. 1-5</i> @ 10/- each	3	2	
Marhamū 'L Ilālī 'L-Mu'līlā	1	0	
Muntakhabū-t-Tawārikh, <i>Fasc. 1-15</i> @ 10/- each	9	6	
Ditto (English) <i>Vol. I</i> , <i>Fasc. 1-7</i> ; <i>Vol. II</i> , <i>Fasc. 1-5</i> and 3 Indexes; <i>Vol. III</i> , <i>Fasc. 1</i> @ 1/- each	16	0	
Muntakhabū-l-Lubāb, <i>Fasc. 1-19</i> @ 10/- each	11	14	
Ditto Part 3, <i>Fasc. 1</i>	1	0	
Nukhbatu-l-Fikr. <i>Fasc. 1</i> @ 10/-	0	10	
Nizāmī's Khiradnāmāh-i-Iskandari, <i>Fasc. 1-2</i> @ 12/- each	1	8	
Qawaniū's-Sayyad of Khuda Yar Khan 'Abbasi, edited in the original Persian with English notes by Lieut. Col. D. C. Phillott	5	0	
Riyāzū-s-Salātīn, <i>Fasc. 1-5</i> @ 10/- each	3	2	
Ditto (English) <i>Fasc. 1-5</i> @ 1/-	5	0	
Tadhkira-i-khushnavisān	1	0	
Tabaqāt-i-Nāṣīrī, (English), <i>Fasc. 1-14</i> @ 1/- each	14	0	
Ditto Index	1	0	
Tārikh-i-Firūz Shāhī of Ziyān d-dīn Barnī <i>Fasc. 1-7</i> @ 10/- each	4	6	
Tārikh-i-Firūzshāhī, of Shams-i-Sirāi Aīf. <i>Fasc. 1-6</i> @ 10/- each	3	12	
Ten Ancient Arabic Poems, <i>Fasc. 1-2</i> @ 1/8/- each	3	0	
Tuzuk-i-Jahāngīrī, (Eng.) <i>Fasc. 1</i> @ 1/-	1	0	
Wīs-o-Rāmīn, <i>Fasc. 1-5</i> @ 10/- each	3	2	
Zafārnāmāh, <i>Vol. I</i> , <i>Fasc. 1-9</i> , <i>Vol. II</i> , <i>Fasc. 1-8</i> @ 10/- each	10	10	

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES, Vols. XIX and XX @ 10/- each	20	
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1870 to 1904 @ 8/- per No.		
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6), 1886 (8), 1887 (7), 1888 (7), 1889 (10), 1890 (11), 1891 (7), 1892 (8), 1893 (11), 1894 (8), 1895 (7), 1896 (8), 1897 (8), 1898 (8), 1899 (8), 1900 (7), 1901 (7), 1902 (9), 1903 (8), 1904 (16), @ 1/8 per No. to Members and @ 2/- per No. to Non-Members		
N. B.—The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.		
4. Journal and Proceedings, N. S., 1905, to date. (Nos. 1-4 of 1905 are out of stock), @ 1-8 per No. to Members and Rs. 2 per No. to Non-Members.		
5. Memoirs, 1905, to date. Price varies from number to number. Discount of 25% to Members		
6. Centenary Review of the Researches of the Society from 1784-1883	...	3	0	
7. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal, 1910,	3	0	
8. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I-III. with 8 coloured Plates, 4to. @ 6/- each	...	18	0	
9. Kaçmiraçadāmīta, Parts I & II @ 1/8/-	...	3	0	
10. Persian Translation of Haji Baba of Ispahan, by Haji Shaikh Ahmad-i-Kirnasi, and edited with notes by Major D. C. Phillott.	...	10	0	

Notices of Sanskrit Manuscripts, *Fasc. 1-34* @ 1/- each ... 34 0

Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra ... 5 0

N.B.—All Cheques, Money Orders, &c. must be made payable to the "Treasurer Asiatic Society," only.

B Gangesa
132 Tattvacintamani-didhiti-
N8G3 vivrti
1910
v.1
pt.5

[REDACTED]

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY
